

Anders Kaliff m fl **Slättbygdsprojektet**

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

UV ÖST RAPPORT 2003:18

PROJEKTPROGRAM

Slättbygdsprojektet

***Västra Östergötlands kulturlandskap
i ett långtidsperspektiv***

*Projektprogram för arkeologiska undersökningar
med anledning av Banverkets planerade utbyggnad
till dubbelspår av järnvägssträckan Mjölby – Motala
Dnr 423-1717-2003*

Anders Kaliff
Med bidrag av
Tom Carlsson, Göran Gruber, Rikard Hedvall och Lars Lundqvist

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

ISSN 1404-0875

UV ÖST RAPPORT 2003:18

PROJEKTPROGRAM

Slättbygdsprojektet

Västra Östergötlands kulturlandskap i ett långtidsperspektiv

*Projektprogram för arkeologiska undersökningar
med anledning av Banverkets planerade utbyggnad
till dubbelspår av järnvägssträckan Mjölby – Motala*

Dnr 423-1717-2003

Anders Kaliff

Med bidrag av

Tom Carlsson, Göran Gruber, Rikard Hedvall och Lars Lundqvist

Riksantikvarieämbetet

Avdelningen för arkeologiska undersökningar

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar
UV Öst
Roxengatan 7, 582 73 Linköping
Tel. 013-24 47 00
Fax 013-10 13 24
uvost@raa.se
www.raa.se/uv

Produktion och layout Britt Lundberg
Grafik Lars Östlin
Tryck JUST NU, Linköping 2003

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, 801 82 Gävle. Dnr L 1999/3.

© 2003 Riksantikvarieämbetet
UV Öst, Rapport 2003:18
ISSN 1404-0875

Innehåll

Projektprogram för arkeologiska undersökningar inför planerat dubbelspår mellan Mjölby och Motala 5

Sammanfattning 5

Inledning 5

Förutsättningar 6

Kunskapsläget 7

Tematiska frågeställningar och målsättningar 12

Publicering - Förmedling 17

Kvalitetssäkring och kontroll 19

Projektorganisation 19

Litteratur 22

Bilaga 1. Undersökningsplan Fågelstagruppern 25

Inledning 25

Antikvarisk bakgrund 26

Arkeologisk potential 28

Målsättning och frågeställningar 32

Metod 34

Projektorganisation 39

Genomförandeplan 40

Ansvarsförhållanden 41

Referenser 41

Bilaga 2. Undersökningsplan Skänninge 45

Inledning 45

Antikvarisk bakgrund 46

Arkeologisk potential 47

Målsättningar och frågeställningar 49

Metod och prioriteringar 53

Projektorganisation 56

Kvalitetssäkring och kontroll 57

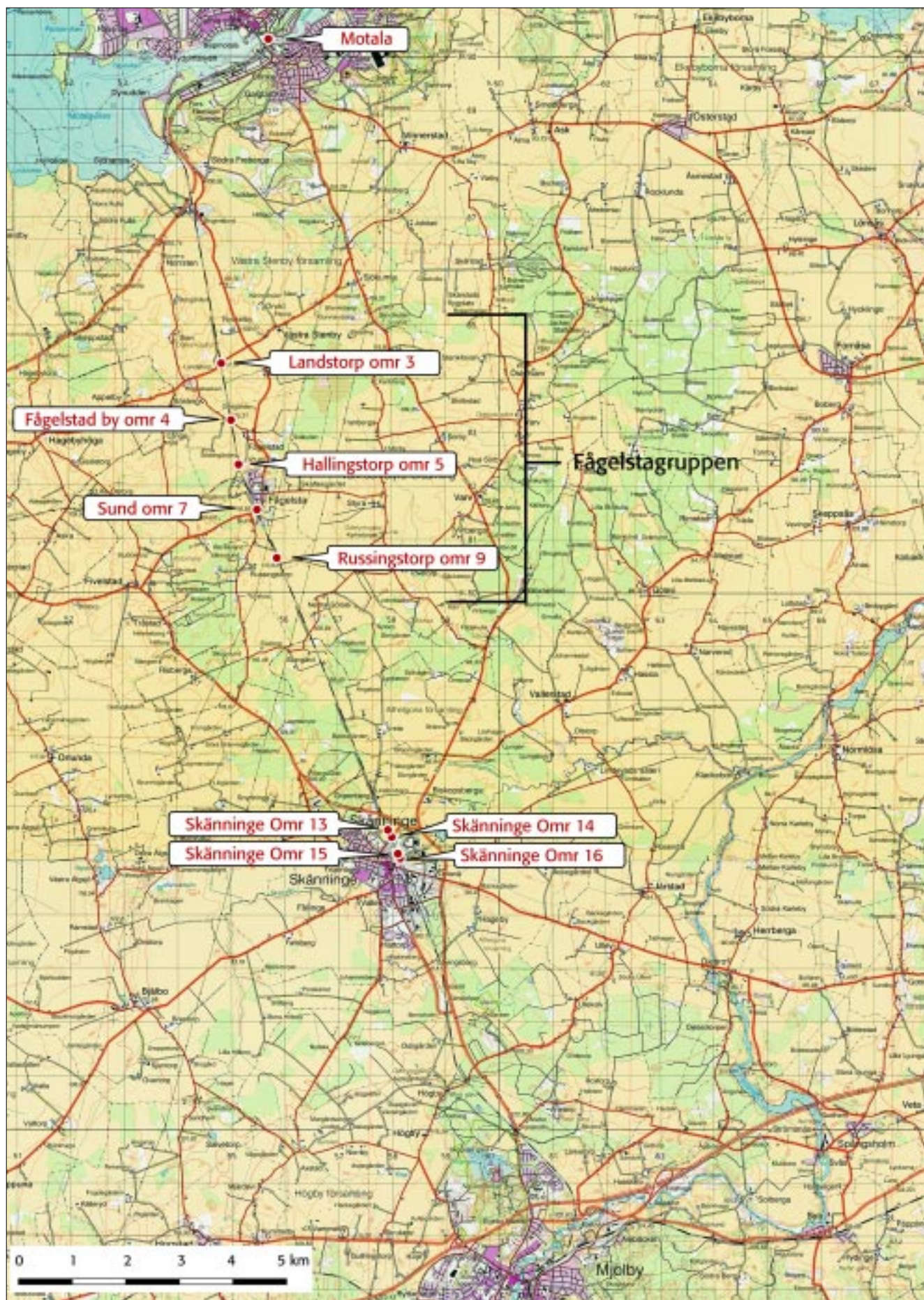
Genomförandeplan 57

Ansvarsförhållanden 58

Referenser 58

Bilaga 3. Förmedling 60

Förmedlingsplan 61

Bansträckningen Mjölby – Motala, med de aktuella undersökningslokalerna markerade.

Slättbygdsprojektet

Projektprogram för arkeologiska undersökningar inför planerat dubbelspår mellan Mjölby och Motala

Sammanfattning

Under perioden 2003 – 2005 sker särskilda undersökningar, enligt 2 kap KML (arkeologiska slutundersökningar), inför utbyggnad till dubbelspår av järnvägssträckningen mellan Motala och Mjölby. De aktuella undersökningarna äger rum inom sammanlagt 11 olika lokaler. Dessa lokaler är belägna inom tre delområden, vid Motala, i området kring Fågelsta ("Fågelstagruppern") samt i Skänninge. Vissa slutundersökningar inom projektet har skett redan under perioden 2000 – 2002. Även dessa har företagits inom de ramar som nu presenteras i projektprogrammet.

Föreliggande projektprogram bildar grunden för inriktningen på de arkeologiska fältarbetena, den efterföljande bearbetningen av resultaten samt hur dessa ska förmedlas. Projektets vetenskapliga ram definieras generellt i UV Östs vetenskapliga verksamhetsplan, VVPL (Ericsson m fl 2000) och mer specifikt i följande tre teman.

- 1 Möten under mesolitikum
- 2 Slättbygdens människor – bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv
- 3 Urbaniseringsprocesser

Fältinsatserna relateras till dessa tre teman, vilka i huvudsak också motsvaras av den geografisk uppdelningen på tre delområden. Motala (tema 1), Fågelstagruppern (tema 2) och Skänninge (tema 3). Vissa frågeställningar, särskilt inom tema 2, är dock samtidigt aktuella för projektet som helhet. Inom varje tema finns mer utvecklade frågeställningar som är tillämplbara på de skilda utgrävningsobjekten. Dessa tillämpningar specificeras i undersökningsplanen för respektive delområde (bilaga 1 och 2).

Undersökningsobjekten täcker in ett mycket stort kronologiskt spann, från mesolitisk tid fram till senmedeltid/nyare tid. En viktig målsättning är att betrakta landskapsutvecklingen ur ett tvärvetenskapligt perspektiv. Förutom de arkeologer som arbetar i projektet finns också en extern expert- och referensgrupp i detta syfte. En stor vikt läggs vid förmedlingsarbete och kommunikation med allmänheten, vilket sker som ett samarbete med Östergötlands länsmuseum. Förmedlingsarbetet sker enligt beslut från Länsstyrelsen. Effekterna kommer att utvärderas i samarbete med forskare vid Tema Q (Kultur och samhälle), Linköpings universitet.

Inledning

Programmet utgör en redogörelse för projektets organisation och hur det övergripande vetenskapliga arbetet kommer att bedrivas. Efter en presentation av förutsättningarna för projektet följer nedan en allmän beskrivning av landskapet samt det arkeologiska kunskaps- och källäget för undersökningsområdet som helhet. Resultatet från tidigare företagna utredningar och förundersökningar återfinns i rapportform (Ulfhielm 1995, 1996, 1997; Nilsson 1996; Nielsen & Stålbom 1997; Carlsson m fl 2000; Hedvall m fl 2002). Därpå följer en redogörelse för projektets frågeställningar och målsättningar i form av en översiktlig presentation av en tematisk indelning och en geografisk uppdelning i olika delområden. Avslutningsvis presenteras de referenspersoner och andra externa specialister som kopplats till projektet, förmedlingsarbete och kommunikation med allmänheten samt kvalitetssäkring och uppföljningsarbete.

Med ledning av UV Östs vetenskapliga verksamhetsplan (2000) och förundersökningsresultaten har det befunnits lämpligt att dela upp det vetenskapliga arbetet i tre tematiska delar. Dessa motsvaras till stor del av en geografisk uppdelning i tre olika delområden och beskrivs översiktligt i ett särskilt kapitel nedan. För en detaljerad beskrivning hänvisas till undersökningsplanerna för respektive delområde, vilka utgör bilagor till projektprogrammet (bilaga 1 och 2). I undersökningsplanerna beskrivs fornlämningarnas vetenskapliga potential, specifika målsättningar och frågeställningar samt vetenskaplig metod. I dessa finns också beskrivningar av de enskilda undersökningslokalerna och vilka insatser som planeras inom dessa. Undersökningsplanerna har utarbetats av respektive delprojektledare i samarbete med projektchefen och med erfarenheter inhämtade från de olika specialister som kopplats till projektet. Projektprogrammet koncentreras till de övergripande delarna av projektet.

Sammanlagt tre undersökningsplaner finns kopplade till projektprogrammet, varav den som behandlar Motala redan presenterats tidigare (2000). Denna bifogas därför inte som bilaga till programmet i föreliggande skick. Förutom att arbeta utifrån platsspecifika frågeställningar utgör en viktig målsättning med projektet att ta ett helhetsgrepp på landskapet. Detta kommer att ske utifrån de arkeologiska resultaten men också genom ett tvärvetenskapligt samarbete. För detta arbete har knutits ett antal externa experter och referenspersoner till projektet (se *Projekttorganisation* nedan).

En viktig målsättning är att på ett intresseväckande och meningsfullt sätt kommunicera projektets resultat till en bredare allmänhet. Denna del av arbetet utgör ett samarbetsprojekt med Östergötlands länsmuseum (ÖLM). I detta sammanhang tillvaratas inte minst erfarenheter från det pågående arbetet med *Agenda Kulturarv*. Genomförande och resultat av det utåtriktade arbetet kommer att utvärderas i samarbete med forskare inom Tema Q (Tema Kultur och Samhälle) vid Linköpings universitet (se vidare *Publicering – Förmedling* nedan). Läns museets planering av arbetet presenteras mera i detalj i en särskild bilaga (bilaga 3).

I texten nedan används den numrering av de olika lokalerna som finns i utrednings- och förundersökningsrapporterna, detta för att på ett enkelt sätt möjliggöra en jämförande läsning. I vissa fall (Skänninge) utgör en del av området som är aktuellt för särskild undersökning en sammanhängande yta som inkorporerar flera av de ursprungliga lokalerna.

Förutsättningar

Den grundläggande förutsättningen för projektet utgörs av Banverkets planerade utbyggnad till dubbelspår av järnvägssträckningen mellan Motala och Hallsberg, där sträckan Mjölby – Motala nu är aktuell för särskilda undersökningar.

Arkeologiska utredningar och förundersökningar har företagits i olika omgångar under perioden 1995 – 2000. Byggstart för dubbelspåret på sträckan Mjölby – Motala är planerad att ske senast under första hälften av år 2005. Under perioden 2003 – 2005 planeras särskilda undersökningar av sammanlagt 13 olika lokaler, varav 11 i nuläget har beställts av Banverket.

När det gäller två av lokalerna så har särskilda undersökningar redan genomförts eller är under genomförande. Detta gäller en större lokal i Motala (omr 1), vilken undersöks under sammanlagt 3 säsonger (2000 samt 2002 – 2003), samt ett område i Skänninge (omr 17V) vilket undersöktes i sin helhet 2002. Anledningen till detta gradvisa igångsättande är att projektet varit aktuellt att startas i sin helhet redan under tidigare år. Arbetet har då fått skjutas på framtiden, bl a med anledning av ändrade ekonomiska förutsättningar för Banverket. Redan beställda och beslutade undersökningar har dock genomförts. Förutom de sammanlagt 9 lokaler som beskrivs i de nu färdigställda undersökningsplanerna tillkommer sannolikt ytterligare två lokaler. Dessa har av olika skäl inte beställts i nuläget. De utgörs av en lokal vid Södra Freberga (omr 2) vid vilken

förutsättningarna ändrats varför en kompletterande förundersökning måste företas, samt en yta i Skänninge (omr 17Ö) där det planeras en planskild korsning för gång och cykelväg. Protester från närboende avseende placeringen har gjort att Banverket avvaktar med denna del av arbetet.

Undersökningsobjekten täcker sammantaget in ett mycket stort kronologiskt spann, från mesolitisk tid fram till senmedeltid/nyare tid. Lämningarna utgörs främst av boplatser, fyndförande kulturlager (såväl medeltida stadslager som andra boplatslager), agrara lämningar och verkstadsaktiviteter.

Undersökningarna kommer att utföras av Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Öst i Linköping. Arbetet sker på beställning från Banverket och igångsätts efter det att beslut har fattats av Länsstyrelsen i Östergötlands län. För kostnaderna står Banverket, Östra Banregionen. I enlighet med Länsstyrelsens tidigare beslut (2000) sker det utåtriktade arbetet i samverkan med Östergötlands Länsmuseum (ÖLM).

Kunskapsläget

Östergötland brukar delas upp i tre arkeologiska huvudregioner där fornlämningsfrekvensen är markant högre än i omgivande bygder. Dessa tre regioner är 1) jordbruksbygder i västra delen av landskapet, 2) jordbruksbygden söder om Roxen och 3) västra delen av Vikbolandet och området mellan Norrköping och Söderköping (jfr Nordén 1925, Hyenstrand 1984, Larsson, T B 1986, Nilsson, N 1992, Kaliff 1992 och 2002 m fl. För en problematisering se Kaliff 1999). Det planerade dubbelspåret berör ett centralt parti inom den västra av dessa huvudregioner.

I jämförelse med Norrköpings – och Linköpingstrakten har få stora exploateringsundersökningar utförts i den västra delen av landskapet. Undantag utgörs av de undersökningar som utförts i gränsområdet mot den söderut liggande skogsbygden inför ombyggnationen av E4:an till motorväg, på sträckan Mjölby – Ödeshög (t ex Larsson, M 1996; Carlsson m fl 1997; Kaliff m fl 1997; Elfstrand 2001, Petersson 2001) samt inför ombyggnationen av Riksväg 32 (t ex Sköldebrand 1997; Helander & Zetterlund 1998). Dessa omfattade en stor variation av fornlämningsmiljöer, med en stor kronologisk spännvidd. Bland resultaten från dessa undersökningar kan särskilt betonas den nya kunskap som tillförts vad gäller mesolitiska boplatser samt nya rön om järnålderns agrarlandskap. Ytterligare undersökningar som gjorts i västra Östergötland är bl a de stadsarkeologiska utgrävningar som företagits inför olika byggnationer i Vadstena och Skänninge (Hasselmo 1983, 1987; Hedvall m fl 2002) samt undersökningar i Bjälbo. Forskningsprojekt har också bedrivits kring Alvastra påbyggnad och Tåkernområdet (Browall 1986), Alvastra kloster (Holmström & Tollin 1990; Holmström 1999), Väderstadsområdet (stensträngskomplex från äldre järnålder) och bronsåldersboplatser vid Vistad i Väderstads socken (Larsson, T B 1993). Sedan 1998 pågår ett forskningsprojekt med undersökningar av en medeltida kyrkplats vid Klosterstad, nära Vadstena (Hedvall under arbete).

För en mer utförlig beskrivning av Östergötland och aktuell arkeologisk kunskaps- och källäge hänvisas till UV Öst vetenskapliga verksamhetsplan (Ericsson m fl 2000) samt till monografin "Arkeologi i Östergötland" (Kaliff 1999) och även artikeln "Östergötland" i *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, band 21 (Kaliff 2002). Nedan följer en kort beskrivning av landskapsbilden och kunskapsläget för det aktuella undersökningsområdet i västra Östergötland. Den kronologiska uppdelningen görs här i huvudsak traditionellt i sten- och bronsålder, järnålder och medeltid. Detta sker av tydlighetsskäl och indelningen ska främst betraktas som ett operativt redskap. Ett övergripande mål med projektet är att betrakta området ur ett långtidsperspektiv och att inte låsa tolkningarna vid konventionella periodindelningar.

En viktig fråga att belysa är huruvida traditionella arkeologiska perioder har relevans för det aktuella området eller om kontinuitet respektive kulturella brott går att utläsa inom helt andra tidssegment. Under senare år har åtskilliga diskussioner förts angående huruvida den traditionella arkeologiska kronologiska indelningen alstrar förutfattade tolkningar. Detta genom att indel-

ningen inte betraktas som det operativa instrument den rimligen är, utan tillskrivs ett faktiskt kulturellt innehåll. Ett tydligt exempel på denna förändring i synsätt kan hämtas från forskningen kring perioden senneolitisk tid – äldre bronsålder, där det visat sig viktigt att betrakta perioden ur ett kontinuitetsperspektiv (jfr Bolin, Kaliff & Zachrisson red 2001).

Undersökningsområdets landskap

Slätt, skog, berg, kust och skärgård är landskapselement som präglar skilda delar av Östergötland. Det aktuella undersökningsområdet ligger inom den västra slättbygden. Denna bygd karaktäriseras av flacka eller svagt böljande slättmarker, idag till stor del en fullåkersbygd dominerad av spannmålsodling. Betraktat ur ett lokalt perspektiv låter sig landskapet dock inte kategoriseras lika enkelt. Projektet berör inte enbart fullåkersbygden utan även områden med mera småskaligt jordbruk i en relativt skogrik bygd, samt strandbundna platser i bansträckningens norra del.

Den arkeologiska kunskapen om den förhistoriska och medeltida bebyggelsen på östgötslätten är idag mycket knapphändig. Inom det aktuella området har få eller inga större undersökningar företagits som kunnat belysa den bebyggelsearkeologiska problematiken. Till detta kommer att landskapet utsatts för stora förändringar över tid, beroende på intensiv odling. Det storskaliga odlingslandskapet rymmer få bevarade åkerimpediment. Relativt få fornlämningar i området är idag synliga ovan mark. Det äldre landskapets mångfald med bebyggelse, vägar, mötes-, tings- och offerplatser samt åker-, äng- och hagmarker måste därför främst sökas med arkeologiska metoder. Viktiga utgångspunkter för tolkningen av det arkeologiska materialet är bland annat de äldre lantmäteriakter och andra arkivalier som berör området, liksom ortnamn och vegetationshistoria.

Sten- och bronsålder

Järnvägsträckan går genom ett område där lämningar med dateringar till sten- och bronsålder tidigare varit i stort sett okända. Det gäller i synnerhet de mesolitiska lämningarna. Banans sträckning löper utmed ett sandigt höjdståk som kan tolkas utgöra gränzson mellan två centralbygder som tycks utkristalliseras redan under sten- och bronsåldern. Det ena med sitt kärnområde kring sjön Tåkern och det andra med centrum kring dagens Linköping, i slättområdet söder om sjön Roxen. Bilden av skilda centralbygder och det aktuella området som en gränzson kan dock delvis vara ett utslag av ett begränsat kunskapsunderlag. Slättbygdsprojektet kan därför bidra med en stor och väsentlig pusselbit som underlag för tolkningen av landskapets framväxt, vad gäller bebyggelse, landskapsutnyttjande och politisk struktur.

Registrerade fasta fornlämningar från såväl sten- som bronsålder är få i området. Däremot förekommer en hel del lösfynd. I huvudsak är det stenyxor av olika slag som påträffats. Lösfynden vittnar om att slättbygden sannolikt utnyttjats intensivt redan under stenålder, även om det inte går att utläsa något om bebyggelsestruktur eller vilken sorts aktiviteter som förekommit.

Fyndbilden från stenålder i västra Östergötland har tidigare behandlats i några sammanhang, vad gäller vissa fynd från mesolitisk tid redan av Birger Nerman (1912) men därefter främst under senare år (bl a Larsson M, 1997; Carlsson, Kaliff & Larsson 1999; Kaliff 1999, s 19 – 45; Molin & Larsson 1999). Trots mängden föremål saknas dock ännu en sammanställning och utvärdering av lösfynden. Undantag finns i form av riktade undersökningar kring sjön Tåkern och en numera försvunnen sjö i Högby socken nordväst om Mjölby. Dessa studier har visat att ett översiktligt angreppssätt kan vara fruktbart, inte minst för att skapa modeller för tolkningen av lösfynd och boplatser. Samma möjligheter erbjuder även föreliggande område, eftersom boplatserna i regel är belägna på väl-dränerade sandjordar i anslutning till vattendrag eller kärrmarker (Larsson M 1997). Under senare år har flera boplatser med bevarade huslämningar från neolitisk tid undersökts i västra Östergötland, något som givit en förändrad bild av bebyggelsen under perioden. Även ännu äldre lämningar av hyddkonstruktioner har dokumenterats, med äldsta dateringar redan till tidigmesolitisk tid (Larsson, M 1996; Carlsson m fl 1997, s 20 och 74; Kaliff m fl 1997; Larsson M 1997; Carlsson, Kaliff & Larsson 1999; Molin & Larsson 1999).

Bronsålderns lämningar i området är, med vissa undantag, än mindre belysta. När det gäller Tåkernbygden är det dock tydligt att detta område utgjorde ett område med någon form av centralitet under äldre bronsålder. Detta visas inte minst av den höga frekvensen av storhögar, främst i området söder om sjön, varav flertalet sannolikt härrör från denna period (jfr Nerman 1936, s 75 ff; Larsson T B 1986 s 140; Kaliff 1999, s 48 f). En central ställning för detta område kan möjligen spåras tillbaka till mellanneolitisk tid, med pålbygganden vid Alvastra och de närliggande lämningarna efter megalitgravar, de enda i Östergötland (sannolikt tre stycken) (Browall 1986, Janzon 1984). Att människor i området haft omfattande externa kontaktnät under såväl äldre som yngre bronsålder har diskuterats ur ett övergripande perspektiv med utgångspunkt från ett fåtal fynd och fyndplatser från området, bl a krusvärdet från Norre i Heda socken (Gräslund 1964, Larsson T B 1997) och en boplatz med fynd av ovanlig karaktär vid Vistad i Väderstad socken (Larson T B 1993).

Vistadboplatsen har tagits som utgångspunkt för en diskussion om omfattande kontakter mellan östra Mellansverige och områden söder om Östersjön under främst yngre bronsålder, främst kontakter med den s k Lausitzkulturen. Thomas B Larsson menar att en hövdingamakt i västra Östergötland kan ha etablerat ett dominansförhållande jämfört med de centrala och östra bygderna (Roxenbygden och Norrköpingsbygden) och att dessa hövdingar varit nyckelpersoner i ett system för kulturellt utbyte med liknande sociala grupper på kontinenten (Larsson T B 1993 s 136 f). Denna bild är intressant för det nu aktuella områdets betydelse under yngre bronsålder även om 1990-talets arkeologiska undersökningar har visat en mera komplex bild och att även andra områden i landskapet haft stor betydelse under samma tid. Inte minst gäller det Norrköpingsbygden (jfr Kaliff 1999, s 70, även 2001). Frågan om centrum och periferi och vad ett områdes centralitet består i är ett ständigt aktuellt forskningsfält (jfr Larsson & Hårdh red 1998) med stor relevans för det aktuella projektet.

De senaste decenniernas stora yttäckande uppdragsarkeologiska undersökningar i åkermark har med tydlighet visat att bilden av den förhistoriska bebyggelsens lokalisering i grunden kan förändras i samband med stora exploateringar. För Östergötlands del har detta inte minst blivit tydligt i Norrköpingstrakten där den stora Pryssgårdsboplatsen påträffades, den hittills mest omfattande förhistoriska bosättningen i landskapet och som uppvisar en kontinuitet från äldsta bronsålder fram till tidig medeltid (Borna-Ahlkvist m fl 1998; Borna-Ahlkvist 2002). Detta i ett område som tidigare i stort sett saknat dokumenterade större bebyggelseområden från förhistorisk tid.

Med dessa resultat som utgångspunkt är det ännu en öppen fråga hur bebyggelsestrukturen i västra respektive östra Östergötland kan betraktas i ett jämförande perspektiv, liksom frågan om centralitet på olika nivå mellan de hypotetiska äldre centralområdena. Det aktuella projektet har stor potential att belysa bägge frågor ur olika perspektiv.

Järnålder

Även om de arkeologiska undersökningarna från denna period också är begränsade, jämfört med den centrala och östra delen av landskapet, går det ändå att sluta sig till att västra delen av Östergötland utan tvivel var en rik bygd under järnåldern. Ett antal lokaler har undersökts inom gränzonen mot skogsbygden söder om slätten, men betydligt färre i fullåkersbygden. Flertalet undersökningar skedde i samband med E4:ans ombyggnation till motorväg mellan Mjölby och Ödeshög, samt vid ombyggnationen av väg 32. I det sammanhanget undersöktes såväl boplatzområden (Carlsson m fl 1997, Kaliff red 1999) som gravfält (Skjöldebrand 1997; Helander & Zetterlund 1998). En stor vetenskaplig tyngdpunkt inom det projektet låg också på agrararkeologiska frågeställningar (Ericsson m fl 1999; Elfstrand 2001; Petersson 2001). Flera av lokalerna var belägna i anslutning till de omfattande stensträngssystem som breder ut sig i gränsområdet mellan slättens fullåkersbygd och skogsbygden söder därom. Inom en av de undersökta lokalerna, Abbetorp, påträffades förutom lämningar av boplatzkaraktär också gravar och rituella lämningar, men även föremål av speciell karaktär, som kunde belysa frågan om sociala hierarkier under

övergångstiden mellan äldre- och yngre järnålder (Petersson 1999). Platsen är belägen endast ett par kilometer från den ovan nämnda Vistadboplatsen, vilken har givit indikationer på en motsvarande social skiktning under yngre bronsålder (Larsson, T B 1993).

Inom närområdet för den aktuella bansträckningen är antalet tidigare företagna boplotsundersökningar mycket begränsat. Såväl ortnamn, ett stort antal runstenar, rika gravfynd och ett för landskapet ovanligt stort antal vikingatida skattfynd, vittnar dock om en tidigt etablerad och produktiv jordbruksbygd, innehållande platser av central betydelse (Lindeblad & Nielsen 1997; Kaliff 1999). Ortnamn av speciell karaktär inom området för själva bansträckningen är bl a Götala och Stavgård, liksom Motala. Götala kan tillsammans med Götevi i angränsande härad tyda på att det funnits flera viktiga sakrala platser i Skänningebygden. En alternativ tolkning av efterleden -ala som framförts är att det kan syfta på en profan byggnad av hög dignitet (Brink 1992, s 112 ff). Samma efterled finns i Motala. Begreppet stavgård i bemärkelsen kultplats nämns i *Gutalagen*, i samband med förbud mot hedniskt kultbruk och kan åtminstone i vissa sammanhang ges en tydlig innebörd av kultplats/kultredskap (jfr Hultgård 1996). Det här aktuella Stavgård är det enda namnet i sitt slag på fastlandet men namnet förekommer på Gotland.

Trots att få järnåldersboplatser är kända och undersökta i närområdet talar fornlämningsbilden i övrigt för en tät bebyggelsebild under järnålder. Söderut, i Högby socken, har två större gravfält från romersk järnålder undersökts i samband med ombyggnationen av väg 32, delvis med skelettgravar och importfynd (Helander och Zetterlund 1998, Skjöldebrand 1997). Några av föremålen från romersk järnålder kan, liksom gravskicket sättas i samband med kontakter med kulturgrupper på kontinenten, särskilt med *Wielbarkkulturen*. Dessa kontakter kan främst spåras inom vissa sociala skikt i samhället (Kaliff 2001, s 38 ff samt s 59 ff).

En samhällelig elit under förändring kan spåras i de vapengravar som framträder med början under sen förromersk järnålder men som blir vanligare under romersk tid. Denna gravtyp förekommer med olika rik gravutrustning. Flertalet gravar innehåller relativt få vapen medan några innehåller en omfattande vapenutrustning och andra typer av föremål som indikerar hög social status, bl a romerskt importgods. Vapengravarna kan enligt mönster som tolkats i Danmark (Hedeager 1990, s 136 f) tolkas som spår efter ett politiskt och militärt ledarskikt, på olika nivåer, som utvecklas under yngre förromersk järnålder för att konsolideras under äldre romersk järnålder (Lindeblad & Nielsen 1997). Ett par av Östergötlands rikaste vapengravar har påträffats i närområdet till den aktuella bansträckningen, vid Granby i S:t Pers socken och vid Östervarv i Varvs socken. Från Östervarv finns också rika gravfynd från folkvandringstid och vendeltid (Arbman 1942, s 58 ff). Kontinuiteten vad gäller gravar kan i det fallet tolkas som spåren efter en lokal stormannasläkt som under romersk järnålder etablerar sig som maktfaktor i området. Man kan föreställa sig att en mindre gruppering av släkter på liknande sätt har etablerat en maktbas i den västra centralbygden. De skulle då kunna utgöra grunden för några av de stormannasläkter som kan spåras under yngre järnålder och tidig medeltid och som därmed har betydelse för förståelsen också av de tidigmedeltida godskomplexen (Kaliff 1999, s 91 f samt 137 ff), ett scenario som dock är hypotetiskt och kräver ytterligare forskning. Slättbygdsprojektet har en potential att kunna ge ett rikt nytt material för en tvärvetenskaplig belysning av denna problematik.

Högbyområdet har pekats ut som ett av Östergötlands viktigaste s k protogods under yngre järnålder, hypotetiska godskomplex som kan ha haft en stor betydelse för framväxten av en mera övergripande politisk kontroll över olika regioner (Hyenstrand 1989, s 165 ff). Men Högby är inte den enda platsen som kan uppvisa spår efter järnålderns elit. I en tidigare gjord genomgång av lösfynd m m framträder flera exempel. Det gäller inte minst området kring Skänninge och det närliggande Bjälbo men även Motala. Komplexet Högby – Bjälbo – Skänninge framstår som ett av de mest intressanta områdena i landskapet för frågan om kontinuitet när det gäller centralgårdar och maktstrukturer under såväl järnålder som tidig medeltid. Även området kring Sten och Kälvsten i Västra Stenby socken samt trakten nordväst om Mjölby framstår som bygder som

fungerat som bas för ledande grupper under yngre järnålder (se vidare Lindeblad & Nielsen 1997). När det gäller trakten kring Skänninge utmärker sig detta område också för den högsta frekvensen av runstenar i landskapet.

Det är av stor vikt för frågan om centrala platser och områden att problematisera dessa begrepp, vilket också nämndes ovan. Ulf Näsman har påpekat att det kan vara relativt lätt att konstatera att en plats varit central på något sätt. Mera komplicerat är att utreda på vilket sätt platsen haft betydelse (Näsman 1998 s 1 ff; jfr även Widgren 1998). Fynd som brukar knytas till platser med central funktion är exempelvis guldfynd, importfynd av statuskaraktär och vissa vapenfynd. Det kan dock vara vanskligt att tolka enstaka fynd av högstatuskaraktär som tecken på platser med övergripande central funktion. Det kan ha funnits ett relativt stort antal rika gårdar och andra miljöer där man kunde kosta på sig föremål av lyxkaraktär. Det är därför viktigt att försöka definiera på vilken nivå olika platser har haft sin centrala funktion (Kaliff 1999, s 127 f).

Medeltid

Forskningen kring landsbygdens bebyggelse och odlingslandskap kom tidigt till uttryck i Staffan Helmfrids undersökningar av den västra delen av Östergötland (1962). Detta arbete kan fortfarande bilda bakgrund för studier av såväl yngre järnålderns bebyggelse som den medeltida landsbebyggelsen i området. När det gäller den arkeologiska bilden så finns ännu ytterst lite material vad gäller den medeltida landsbebyggelsen i slättnområdet.

Västra Östergötlands slättbygd karaktäriseras av små socknar och tidiga kyrkor, inte minst tornkyrkor. Flera av dessa exceptionella tornkyrkor har genom dendrokronologiska dateringar kunnat tidsfästas till tidigt 1100-tal (Bonnier 1996, s 67 ff). Här finns som nämnts ovan också en stor förekomst av runstenar, inte minst i området kring Högby – Skänninge, men också av tidigmedeltida runristade gravmonument (eskilstunakistor). Detta förhållande brukar man knyta till existensen av en aristokrati med stark maktbas i det omgivande landskapet. Ursprunget för denna aristokrati kan möjligen spåras i skeenden som tar sin början redan under romersk järnålder eller tidigare (jfr ovan). Det stora geografiska område som omfattas av Slättbygdsprojektet, med dess variation av fornlämningsmiljöer, kan med det tvärvetenskapliga arbetssätt som planeras ge väsentlig ny kunskap kring denna problematik.

Den aktuella bansträckningen passerar två viktiga orter i det medeltida landskapet, Motala i norr och Skänninge i söder. Båda ligger där land- och vattenvägar möts, ett förhållande som är karaktéristiskt för medeltida centralorter och städer. Särskilt tydlig är funktionen som mötesplats under olika tider när det gäller Motala. En av de redan igångsatta delarna av Slättbygdsprojektet (Motala, omr 1) har visat att läget vid Motala ströms utlopp ur Vättern har givit platsen en funktion av mötesplats redan under mesolitisk tid (Carlsson under arbete). Skänninge å andra sidan ligger centralt i det som utgör Östergötlands bördigaste jordbruksbygd, och i ett område som under järnålder framstår som särskilt betydelsefullt.

Motala var en viktig centralort för det omgivande landskapet också under medeltid. Resultaten av förundersökningarna inför Slättbygdsprojektet har bland annat givit fynd från perioden 700 – 1300 e Kr. Här fanns ett stort antal kvarnar, fasta fisken och hantverkare. På 1300-talet förlades Aska härads tingsplats till orten. Dock kom platsen aldrig att få samma stadsrättsliga ställning som exempelvis Skänninge. I bevarade medeltida skriftliga dokument finns det inga belägg för att Motala utvecklades till en stad i juridisk mening under medeltiden. Nyligen genomförda studier har visat att Motala tidigt, sannolikt redan under yngre järnålder, utgjorde en centralort men först långt senare, år 1881, fick formella stadsrättigheter (Lindeblad 2001).

Skänninge var en centralort i det omgivande agrara landskapet redan på 1000- och 1100-talen. Två av stadens kyrkor – S:t Martin och Allhelgonakyrkan – har daterats till denna tid. Dessutom finns ett arkeologiskt material från samma tid, men bebyggelsens struktur är inte känd. Senast

under 1200-talet blir Skänninge en fullt utvecklad stad och har vid århundradets slut hospital, två kloster och ett mynthus (Hasselmo 1987 och 1992). Den arkeologiska bilden visar att platsen varit av central betydelse långt innan den blev stad i formell bemärkelse. Under 1200- och 1300-talen utgör Skänninge en ort av stor betydelse i det medeltida Sverige. Redan under 1400-talet minskar dock dess betydelse. Huvudorsaken till detta var den nya grannstaden Vadstenas expansion under detta århundrade (Hasselmo 1983).

Tematiska frågeställningar och målsättningar

Med utgångspunkt från utrednings- och förundersökningsresultaten, samt från UV Öst:s generella vetenskapliga verksamhetsplanering, har tre olika övergripande teman formulerats, vilka anses särskilt vetenskapligt angelägna att belysa i sammanhanget.

- 1 Möten under mesolitikum
- 2 Slättbygdens människor – bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv
- 3 Urbaniseringsprocesser

Formuleringen av dessa teman har gjorts med särskild hänsyn till de fornlämningsmiljöer som finns i området och de målsättningar som ställts upp med utgångspunkt från förundersökningarnas resultat. Fältinsatserna relateras till dessa tre teman, vilka i huvudsak också motsvaras av den geografiska indelningen av undersökningslokalerna i tre delområden. Kopplingen mellan olika teman och respektive delområde är inte absolut utan ungefärlig enligt följande.

Områden benämns enligt nedan, med respektive tema angivet

- Motala (omr 1) – tema 1
- Fågelstagruppern (lokalerna kring Fågelsta, omr 3, 4, 5, 7, 9) – tema 2
- Skänninge (omr 13, 14, 15, 16) – tema 3

Vissa frågeställningar, särskilt inom tema 2, är dock aktuella för hela projektet. En viktig målsättning med det övergripande projektet är att betrakta utvecklingen i området ur ett helhetsperspektiv. Inom varje tema finns mer utvecklade frågeställningar som är tillämpliga på de skilda utgrävningsobjekten. Dessa tillämpningar specificeras och beskrivs i detalj i undersökningsplanen för respektive delområde. Där beskrivs också de ingående lokalerna, specifika frågeställningar som kopplas till dessa samt de fältmetoder som kommer att tillämpas.

Det vetenskapliga arbetet inom projektet bedrivs inom en rad skilda problemområden som samlats inom dessa tre teman. Frågeställningar och målsättningar beskrivs i detalj i undersökningsplanen för respektive område/tema, varför det i projektprogrammet hänvisas generellt till dessa. Innehållet presenteras översiktligt här nedan, liksom vilka lokaler som huvudsakligen insorteras under respektive tema. Undersökningarna bedrivs utifrån i förväg uppställda frågeställningar som bygger på den samlade kunskap som tidigare undersökningar i regionen genererat, samt mera specifikt på resultat från utredningar och förundersökningar som företagits inför detta projekt. Ett flexibelt förhållningssätt kommer att tillämpas och frågeställningarna kommer att vidareutvecklas med utgångspunkt från resultaten under arbetets gång. Det löpande resultatet ska tillåtas påverka metod och dokumentation för att uppnå maximalt utbyte. Den vetenskapliga processen är förankrad i de temaansvariga arkeologernas egna ställningstaganden och teoretiska perspektiv och utgår även från den samlade kompetensen hos referensgruppen och de externa konsulter som kommer att anlitas (se *Projektorganisation* nedan). Det innebär att studierna kommer att inriktas på allt från enstaka objekt, till fyndgrupper och hela fornlämningskomplex där helheten vad gäller landskapssrummets utveckling, betraktat i ett långtidsperspektiv, tillmäts avgörande betydelse. Denna dimension fungerar som en sammanhållande länk i det vetenskapliga arbetet inom projektet, en del av arbetet som i hög grad kommer att aktivt involvera även referenspersoner som externa konsulter.

Som nämndes ovan är en övergripande målsättning att få en helhetsbild av den bebyggelse-
arkeologiska utvecklingen och resursutnyttjandet i västra Östergötland ur ett långtidsperspektiv.
Avsikten är också att ställa denna bild i relation till den kunskap vi har om de centrala och östra
delarna av Östergötland, samt andra näraliggande regioner. De platser som berörs av Slättbygds-
projektet ger ett såväl geografiskt som kronologiskt tvärsnitt genom ett centralt parti av den
västra jordbruksbygden i Östergötland. Undersökningarna kan därför på ett unikt sätt ge ny
övergripande kunskap som också har stor relevans för tolkningen av andra geografiska regioner.
De externa specialister, tillhörande olika discipliner, som är verksamma inom de olika delområdena
kommer att ha väsentlig betydelse för resultatet av detta projektövergripande arbete (se vidare
Publicering – Förmedling).

Möten under mesolitikum (Tema 1)

Syftet med temat är att diskutera olika perspektiv på kulturmöten under mesolitikum, exempelvis
mötenas betydelse för reproduktion av det mesolitiska samhället. I Motala (omr 1) har redan två
fältsäsonger genomförts och frågeställningarna är av det skälet mera utvecklade än inom övriga
tema. 2003 utgör en avslutande säsong för fältarbetet, vilket då även kommer att inkludera en
marinarkeologisk undersökning av mesolitiska lämningar i Motala ström. Underkonsult för detta
arbete är Bohusläns museum.

I undersökningsplanen beskrivs ett analys- och arbetsredskap bestående av tre geografiska per-
spektiv: Hemmet, Trakten och Världen, tre rumsliga begrepp som på olika sätt sannolikt också
ingick i förhistoriska människors medvetande. Möten skedde inom de olika skalnivåerna men
också mellan dem. Delvis motsvarande geografiska skalnivåer återkommer även inom Tema 2.

Det analytiska arbetet består av fyra delar/block

- 1 Den fysiska bakgrunden
- 2 Ekonomi och resursutnyttjande
- 3 Social organisation
- 4 Kommunikation

Analysarbetet avseende *Den fysiska bakgrunden* (1) omfattar en beskrivande del: Hur såg boplatsten
ut, vilka fynd och anläggningar påträffades, dateringar etc. Den deskriptiva delen ska bilda ut-
gångspunkt för en fortsatt analys av bebyggelsens belägenhet och materialets karaktär och sam-
mansättning. Därigenom har detta block grundläggande betydelse också för arbetet med övriga
tre delar.

Inom blocket *Ekonomiska resurser och resursutnyttjande* (2) diskuteras olika bakgrundsmeka-
nismer för utformning och förändring av det mesolitiska samhället. Fram till idag har ofta ett
synsätt som framhåller de pragmatiska dragen i de mesolitiska samhällena dominerat, där män-
niskors beteende och strategier främst styrs utifrån omgivningens fysiska faktorer. Den materiella
kulturens olika uttryck som vi studerar bör dock även betraktas som resultat av medvetna kulturella
strategier. Detta kan avspeglas i valet av råmaterial till redskapstillverkning men också i utform-
ningen av redskap och anläggningar. Fyndmängden och kvaliteten på fynden från Motala är utan
jämförelse i förhållande till andra mesolitiska boplatser i Östergötland. Förhållandet mellan mæng-
den flinta och kvarts kan ges olika betydelse, som resultat av enbart råvarutillgång eller som del
i en identitetsmarkerande kulturell strategi. Också det hittills erhållna fyndmaterialet av organiskt
material är det största i Östsvrige, vilket ger det en enastående potential som utgångspunkt för
olika analyser.

Frågor kring *Social organisation* (3) är av stort intresse. En av de övergripande målsättningarna
med undersökningen är att analysera vilka förhållanden mellan människor, aktiviteter och boplat-
struktur som kan spåras i materialet, det vill säga den sociala organisationen. En intressant fråge-
ställning utgörs av hur olika gender kan komma till uttryck i den materiella kulturen på boplat-
sen.

Ett viktigt perspektiv gäller även spåren efter en social differentiering, vilken kan visa sig genom förekomsten av specialiserat hantverk och överproduktion av vissa redskap. En annan fråga som har aktualitet för denna intensivt utnyttjade boplatz är huruvida det handlar om säsongsbundet, semistationärt eller fast boende. Boplatzen i Motala visar på en kontinuitet från mellan- till senmesolitisk tid, med vissa neolitiska inslag.

En viktig målsättningen är att diskutera *Kulturell kommunikation* (4) – möten – med utgångspunkt från fyndmaterialet. Redan under mesolitikum intar Östergötland som landskapsrum en mellanställning mellan Sydskandinavien och östra Mellansverige och vi kan redan under denna tid se att den regionala kulturens olika uttryck är resultat av regionala och interregionala kontakter. Inte minst viktigt är vattnets betydelse som kommunikationsmedium. Sjön Vättern fungerade redan under mesolitikum som en sammanbindande länk mellan olika trakter. Senare tiders regionindelning kan lätt leda till att man omedvetet bortser från detta faktum. Genom bl a förekomst av olika flinttyper kan intensiva kontakter spåras också med mera avlägsna regioner. I detta sammanhang kommer frågeställningarna i hög grad att fokusera på mötesplatsens betydelse i ett interregionalt utbyte. Det är också en viktig målsättning att väva in Motala som mesolitisk boplatz och mötesplats i ett större, europeiskt perspektiv.

För en mera detaljerad presentation av frågeställningar och målsättningar rörande temat *Möten under mesolitikum* hänvisas till undersökningsplanen för Motala, omr 1. Denna har presenterats i tidigare skede (2000) och bifogas därför inte projektprogrammet i föreliggande version. Beslut från Länsstyrelsen och avtal med Banverket finns för denna del av projektet.

Slättbygdens människor – bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv (Tema 2)

Den linjära exploateringen för dubbelspåret ger en unik möjlighet till studier av slättbygdens bebyggelseutveckling i ett långt tidsperspektiv – från mesolitikum fram till nyare tid. För västra Östergötlands del innebär det, vilket framgått ovan, att inom ett förhållandevis utforskat område systematiskt kartlägga bebyggelsestrukturen och dess förändring. De arkeologiska resultaten utgör grunden för arbetet men projektorganisationen (se nedan) och ger en unik möjlighet till ett rikt tvärvetenskapligt studium av landskapsrummet.

Fokus kommer att fästas på analysen av kontinuitet och förändring mellan olika tidsskeden. Ett syfte är att diskutera bebyggelse- och landskapsförändring i termer av samhällsförändring. De senare kan spåras i olika fyndkategorier och miljöer, såväl gravmaterial som bebyggelsestruktur och jordbruksutveckling. Problematiken hör nära samman med en analys av social struktur och förändringar av denna över tid och har därmed också nära koppling till frågan om centralplatser och deras betydelse. Ett delmål är därför att identifiera tänkbara elitära miljöer, ett arbete som i sig är länkat till en ytterligare problematisering av centralplatsbegreppet. En sådan problematisering är viktig för att närma sig frågan om vad som gör en plats central och vad centralitet innebär på olika samhällsnivåer (se kap *Kunskapsläget* ovan). Allt detta är av väsentlig betydelse för att förstå delar av mekanismen bakom olika samhällsförändringar. Perioder som är särskilt intressanta att skärskåda kan identifieras utifrån bl a gravmaterial, där vissa tidsskeden utmärker sig genom ovanligt rika/ovanliga gravgåvor. För det aktuella området är yngre romersk järnålder ett sådant skede, liksom perioden vendel – vikingatid. Utgör dessa tidsskeden perioder av samhällsförändring som också kan spåras i bebyggelsen?

Utgångspunkten för arbetet inom Tema 2 är fem lokaler (Fågelstagruppern) med främst boplatzlämningar av sinsemellan mycket olika karaktär. Landstorp (omr 3), Fågelsta by (omr 4), Hallingstorp (omr 5), Sund (omr 7) och Russingstorp (omr 9). Dateringarna härrör från ett mycket stort tidsspänn, från mellanneolitisk tid fram till medeltid. Avsikten är att arkeologi, miljöarkeologi, ortnamnsforskning och kulturgeografi gemensamt ska bidra till att belysa de aktuella frågeställningarna. För att mötet mellan de olika disciplinerna ska vara fruktsamt kommer olika geografiska skalnivåer att tillämpas, enligt en liknande modell som inom Tema 1.

- Hemmet – de enskilda lokalerna
- Bygden – det näraliggande landskapsrummet
- Trakten – den större geografiska landskapsdelen
- Världen – världsbild samt fysisk interaktion med mera avlägsna områden

Den något annorlunda indelningen beror på att nivån ”bygden” har ansetts vara av vikt för analyser av närområdet där de fem undersökningslokalerna är belägna. Denna nivå skiljer sig från ”trakten”, vilken avser ett något större landskapsrum, motsvarande slättbygden i västra Östergötland.

De frågeställningar som kommer att ställas till det arkeologiska materialet och som är utgångspunkt för arbetet med miljöarkeologi, ortnamnsforskning och kulturgeografi kan ges följande rubriker.

- 1 Kontinuitet och brytningstider
- 2 Lokalisering och markutnyttjande i ett lokalt perspektiv
- 3 Bebyggelse och boplatstruktur
- 4 Centrala platser och centrala områden

Under rubrik 1 sorterar de övergripande frågor som berör kontinuitet och brott i nyttjandet på de enskilda platserna och inom området (bygden) som helhet. Av stort intresse är också den förhistoriska bebyggelsens kronologiska och rumsliga koppling till gravfälten, samt till de historiska bytomternas lägen. I detta sammanhang är frågan om centralitet och primärenheter av betydelse, vilket tydliggör vikten av att integrera ortnamnsforskning och kulturgeografi.

Rubrik 2 täcker in frågeställningar om landskapets utveckling, vad gäller såväl vegetationshistoria som hur boplatser och andra aktiviteter förhåller sig till miljön. En miljöarkeologisk analys är viktig för att nå kunskap om vegetationshistorien och för att förstå det lokala resursutnyttjandet och näringsfånget under olika tider. Av stor betydelse är också den bild rörande det äldre kulturlandskapet som kan utläsas ur kartmaterialet och ortnamnen, och hur denna förhåller sig till de arkeologiska resultaten.

De bebyggelsearkeologiska frågeställningarna i det lokala perspektivet behandlas under rubrik 3. Här är de studerade boplatsernas omfång och inre struktur av intresse, liksom förekomsten av olika byggnadstyper och verksamheter. Resultaten sätts i relation till jämförande material från övriga Östergötland och andra regioner.

Centralplatsfrågan är av stor vikt också för de övergripande frågeställningarna inom projektet och behandlas här under rubrik 4. Identifieringen av olika typer av bebyggelse är av stor betydelse, liksom relationen mellan bebyggelsen och olika platser av särskild betydelse, t ex gravmonument, tidiga kyrkor, speciella ortnamn, primära enheter. Som en viktig del i arbetet krävs en analys av sociala hierarkier och samhällselitens betydelse under olika tidsskeden. Traditionellt är det speciellt för vissa förhistoriska perioder som fokus inom arkeologin sätts på framväxten av elitära miljöer. Det gäller främst äldre bronsålder, och skedet yngre romersk tid – folkvandringstid. Vad händer mellan dessa perioder? Går det att se en kontinuitet i de elitära miljöerna eller handlar det om nyetableringar i olika skeden?

Det långa tidsperspektivet och helhetsgreppet på landskapsrummet ger, liksom en fokusering på frågan om centrala platser och områden, även en naturlig koppling till frågeställningarna inom Tema 3.

För en mera detaljerad presentation av målsättningar och frågeställningar rörande temat *Slättbygdens människor – bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv*, hänvisas till undersökningsplanen för Fågelstagruppern (bilaga 1).

Urbaniseringsprocesser (Tema 3)

Inom detta tema avser vi att anlägga ett brett synsätt och ett långt tidsperspektiv på urbaniseringen, framför allt med utgångspunkt från undersökningsplatserna i Skänninge men även med kompletterande resultat från andra lokaler. Fokusering sker främst på urbaniseringen i ett långt tidsperspektiv och i ett större rumsligt sammanhang. Utgångspunkt kommer även att tas i det tredelade stadsbegrepp som definierades i projekt "Medeltidsstaden" där urbaniseringen diskuteras i termer av centralort, tätort och stad (Andersson 1978). Till skillnad från projekt "Medeltidsstaden" kommer även att diskuteras platser som inte uppfyller det tredje kriteriet, dvs orter som inte fick formella stadsrättigheter under medeltiden. I likhet med det västsvenska "Urbaniseringsprojektet" avses att studera platser som på olika sätt, på olika nivåer och under skilda tider fungerat som centrala platser landskapet. Dessa kan ha olika karaktär till exempel handelsplatser, huvudgårdar, tingsplatser, kvarnplatser och kyrkor. Vidare kommer analysen att poängtera de rumsliga, landskapsmässiga sammanhangen. Problematiseringen av det komplexa begreppet centralitet är också i detta sammanhang av avgörande betydelse (jfr Näsman 1998).

Studier av den yngre järnålderns och den tidiga medeltidens centralorter handlar ofta om analys av bebyggelsevariation som uttryck för social variation. För att förstå urbaniseringens natur är det viktigt att se olika bebyggelse typer i ett sammanhang. Temat har ur denna synvinkel en naturlig anknytning till det tema som i första hand berör bebyggelseutvecklingen på landsbygden (tema 2).

Inom Tema 3 har för Skänningeundersökningarna ställts upp tre mera specifika målsättningar och frågeställningar med utgångspunkt från följande.

- 1 Centralort – tätort – stad. Med utgångspunkt i dessa tre begrepp studeras urbaniseringen av Skänninge i ett långt tidsperspektiv.
- 2 Skänninge studeras som en del i ett samtida landskap med Högby, Biskopsberga, Bjälbo och Öjebro. Ortens förutsättningar för urbanisering diskuteras i det samtida landskapet.
- 3 Skänninge diskuteras i ett östgötskt urbaniseringsperspektiv. Det innebär jämförande studie med bland annat Motala, Söderköping och Norrköpingsbygden. Studien görs i ett långtidsperspektiv från järnålder och fram i nyare tid.

De undersökningar som särskilt kopplas till temat är fyra lokaler i Skänninge (omr 13 – 16), vilka i stor utsträckning utgör ett sammanhängande område utmed bansträckningen. Undantag utgör i detta fall omr 13. Här berörs en relativt omfattande yta i öst – västlig riktning bansträckningen, med anledning av en planskild korsning för Motalagatan.

De aktuella undersökningarna kommer att ske i stadens nordöstra utkant, ett område som till största delen låg utanför den idag kända medeltida stadsbebyggelsen. Resultaten av förundersökningarna visar dock att området rymmer omfattande lämningar från 1100 och 1200-talen. I delar av området finns sannolikt också äldre lämningar. Förutsättningarna för att fånga in viktiga aspekter på Skänninges utveckling från centralplats under yngre järnålder fram till den medeltida stadens fulla utbredning under 1300-talet får därför anses goda. Inte minst viktigt är frågan om den betydelse det aktuella området utmed Skenaån har haft under det sena preurbana skedet. De aktuella undersökningsytorna i Skänninge har potential att ge information av generell betydelse för diskussionen kring urbaniseringsprocesser när det gäller de medeltida städernas framväxt ur tidigare centralplatser.

För en mera detaljerad presentation av frågeställningar och målsättningar rörande temat *Urbanisering* hänvisas till undersökningsplanen för Skänninge (bilaga 2).

Publicering - Förmedling

DAFF (Dokumentation av fältarbetsfasen)

De särskilda undersökningarna inom varje delområde avslutas med en sk DAFF. En sådan färdigställs inom 3 månader efter fältarbetets avslutning. För Slättbygdsprojektet kommer således sammanlagt tre DAFF:ar att färdigställas, en för varje område (Motala, Fågelstagruppern, Skänninge). I en DAFF beskrivs kortfattat fältarbetet, resultaten av detsamma samt en utvärdering av insatsen. Tonvikten läggs på redovisning och motivering av eventuella avsteg, förändringar och tillägg i förhållande till undersökningsplanen samt en utvärdering i förhållande till denna. DAFF:en ska tydligt visa hur det fortsatta arbetet med materialet kommer att bedrivas.

Huvudrubrikerna i DAFF:en är; Förutsättningar, Mål, Metod, Genomförande, Resultat, Utvärdering, Kommande arbete, Sammanfattning, Referenser och Administrativa uppgifter. Fler rubriknivåer kan naturligtvis läggas till.

Vetenskaplig publicering

Resultaten av de olika bearbetningarna och analyserna presenteras i fyra volymer i UV:s skriftserie. En av dessa utgörs av en övergripande vetenskaplig publikation, medan tre andra volymer tar sitt geografiska avstamp i respektive delområde, med utgångspunkt från de tre temana. Följande volymer planeras.

- 1 Volym med vetenskapliga bidrag från olika discipliner. Den inbegriper hela bansträckningen med fördjupade analyser av de områden som berörs av fältarbeten. Publikationen kommer i huvudsak att vara indelad i tre tematiska delar, med en sammanfattande syntes; Arkeologi (förhistoria och medeltid), Ortnamnsforskning och Kulturgeografi. Preliminär titel; *Det mångfacetterade landskapet – västra Östergötlands jordbruksbygd betraktad i ett långtidsperspektiv*.
- 2 En monografi som behandlar resultaten från undersökningen av den mesolitiska bopplatsen vid Motala. Analysen sker med utgångspunkt från frågeställningarna inom Tema 1 (se ovan). Avses läggas fram som licentiatavhandling i arkeologi vid Uppsala universitet. Preliminär titel; *Mesolitiska möten*.
- 3 Vetenskaplig publikation med utgångspunkt från resultaten från de fem slutundersökningarna inom Fågelstagruppern. De arkeologiska resultaten vävs samman i en tvärvetenskaplig dialog med miljöarkeologi, ortnamnsforskning och kulturgeografi. Publikationen kommer att vara indelad i fyra delar motsvarande rubrikerna för de centrala frågeställningarna inom Tema 2 (se ovan samt bilaga 1). Preliminär titel är analog med temarubriken; *Slättbygdens människor – bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv*.
- 4 Vetenskaplig publikation med utgångspunkt från undersökningarna i Skänninge. I volymen behandlas olika frågor kring urbaniseringsprocesser i ljuset av projektresultaten. Deltagare i volymen kommer förutom projektledningen för Skänninge att vara några av de externa specialisterna och referenspersonerna samt ett antal medeltidsarkeologer inom UV, såväl från UV Öst som andra enheter (se ovan samt bilaga 2).

Populärvetenskap och dialog med allmänheten

Det populärvetenskapliga och pedagogiska arbetet sker i samverkan med Östergötlands länsmuseum (ÖLM). En särskild plan för detta arbete har utarbetats av ÖLM (se bilaga 3). Samverkan på detta område sker efter beslut av Länsstyrelsen. De huvudsakliga kanalerna utgörs av guidningar på plats, media (framför allt lokalpress men även rikstidningar och TV), webb och utställningsverksamhet. Förmedlingsinsatserna kommer att samordnas för att få största möjliga genomslagskraft i media. I detta avseende har samarbete initierats också med I- och U-avdelningarna inom RAÄ. Det utåtriktade arbetet har redan pågått under de två säsonger då undersökningar skett, i Motala och Skänninge.

Resultaten av den hittills uppnådda dialogen med allmänheten är goda. Arbetet bedrivs också i nära samarbete med Motala kommun. Förmedlingsarbetet har hittills genomförts som ett batteri av insatser, från skolvisningar till webbsidor. Webbpresentationerna beskriver dels projektet med fokus på dess arkeologiska förutsättningar, dels presenteras löpande arkeologiska resultat från de olika undersökningarna. Det utåtriktade arbetet har dessutom genererat spin-off-effekter i form av ett mycket engagerat mottagande från såväl allmänhet (t ex välbesökta föreläsningar på biblioteket) som kommunrepresentanter i Motala. Förutom ett stort lokalt intresse för den mesolitiska boplaten i Motala märks också en större medial genomslagskraft, inte minst genom ett särskilt reportage i TV-programmet Nova. Inför det kommande arbetet kommer de redan etablerade kontakterna att fördjupas och nya att etableras, bl a med turistansvariga i Mjölby kommun. Massmedia kommer även att inbjudas till särskilda pressvisningar av de olika lokalerna.

Några av undersökningsplatserna kommer att visas regelbundet för allmänheten. Eftersom arbetet till stora delar bedrivs i nära eller direkt anslutning till spårområdet är dock inte detta möjligt vad gäller flertalet lokaler. Samarbetet med ÖLM och kommunerna innefattar att resultaten från dessa lokaler istället förmedlas i form av utställningar, föreläsningar och skolverksamhet (se vidare särskild bilaga, ÖLM).

I samband med den utåtriktade verksamheten med Slättbygdsprojektet kommer erfarenheter från det pågående projektet *Agenda Kulturarv* att tillvaratas. Agenda Kulturarv syftar bland annat till att göra kulturarvet mer tillgängligt och angeläget som en positiv kraft för en bredare allmänhet. Målsättningen är att ”i bred samverkan med omgivande samhälle förnya kulturmiljövårdens arbete, inriktning, demokratiska förankring och slagkraft”. Ett av de prioriterade områdena är; Demokratisering, delaktighet och tillgänglighet – kulturarv i nya former för nya grupper. Några av de grundläggande förutsättningarna för ett demokratiskt förhållningssätt anses vara; historisk kunskap, engagemang, arenor för dialog och medborgarinflytande på lokal nivå. För detta krävs mötesplatser där det offentliga samtalet kan föras och där engagemang och delaktighet kan växa inifrån (Det dynamiska kulturarvet 2002). Detta ställer krav på hur resultaten från våra exploateringsundersökningar presenteras och kommuniceras utanför den vetenskapliga världen. Vi kommer inom Slättbygdsprojektet att på ett konkret sätt försöka arbeta med utgångspunkt från de intentioner om bland annat demokratisering, delaktighet och tillgänglighet, som Agenda Kulturarv syftar till.

Uvärdering av populärvetenskap och dialog med allmänheten

Förutom de vetenskapliga publikationer som avser resultaten av de bearbetningar och analyser som sker inom projektet planeras ytterligare en vetenskaplig volym i form av en utvärdering av det populärvetenskapliga förmedlingsarbetet och dialogen med allmänheten. Detta arbete kommer att ledas av professor Peter Aronsson vid Tema Q (Kultur och samhälle), Linköpings universitet. Övriga medverkande kommer att vara ytterligare en forskare vid Tema Q samt en av delprojektledarna. Avsikten är att göra en analys av de uppnådda effekterna (jfr t ex Carlqvist & Aronsson 2003). Om volymen kommer att publiceras i UV:s skriftserie eller i annat sammanhang är ännu ej fastställt.

Detta arbete innefattar en diskussion om kommunikation och kunskapsåterföring inom exploateringsarkeologin i allmänhet och Slättbygdsprojektet i synnerhet. Utvärderingen bottenar i uppdraget från Länsstyrelsen i det första delbeslutet för särskilda undersökningar (28/6 2000, Lst 220-3775-00) inom projektet (Motala, omr 1).

”...kunskapsförmedlingen över de arkeologiska undersökningarna, denna och de kommande slutundersökningarna skall utföras av Östergötlands Länsmuseum på så sätt som redovisas i projektplanen 2000-06-27, som bifogas i kopia och som ingår som en post för externa konsulter i RAÄ, UV:s kostnadsberäkning. Resterande kostnad, som inte finns redovisad i RAÄ, UV:s kostnadsberäkning kommer att redovisas i kostnadsberäkningen för de kommande delbesluten.”

Att skriva in kunskapsförmedling i ett beslut är fortfarande relativt ovanligt. Inte minst av denna anledning är det av värde att utvärdera resultaten av detta arbete särskilt. Som exempel på en intressant effekt att problematisera kan nämnas den nya historiska identitet som kunnat skönjas från ett Motalaperspektiv. Från att ha varit en av de yngsta östgötastäderna så finns här nu en av de mest intressanta stenåldersboplatserna i östra Mellansverige, något som definitivt påverkat de boendes syn på tidsdjupet i lokalhistorien. En utvärdering skulle kunna svara på vilken typ av kunskap vi både medvetet och omedvetet kommunicerar och vilka grupper når vi. Fångar vi upp nya grupper och vilka når vi inte alls? I förlängningen kan man också diskutera förhållandet mellan beställaren/exploatören och uppdragsarkeologin.

Kvalitetssäkring och kontroll

Projektets vetenskapliga inriktning är knuten till UV Östs vetenskapliga verksamhetsplan och de där formulerade problemområdena och målsättningar (VVPL UV Öst 2000). Till de olika temaoområdena, liksom till projektet som helhet, knyts olika experter för att säkra vetenskaplig kvalitet.

Avdelningen har flera olika typer av kvalitetssäkringsinstrument, av vilka de viktigaste redovisas nedan.

Vid varje kontor finns en enhetschef, som primärt har ett strategiskt ansvar för att verksamheten bedrivs på ett förebildligt sätt. För att tillse att projektverksamheten löper i enlighet med uppställda riktlinjer och mål finns vid varje kontor en projektchef.

Det vetenskapliga arbetet följs upp av de referenspersoner (se *Projektorganisation* nedan) som finns kopplade till projektet i dialog med projektets ledningsgrupp. Kontinuerliga uppföljningar görs i form av regelbundet återkommande referensgruppsmöten. Fyra sådana planeras under fältarbetets gång, förutom de arbetsseminarier som involverar delar av referensgruppen.

Ekonomisk uppföljning sker bl a genom månatlig tidrapportering per person, aktivitet och timme samt genom månatlig granskning av projektets status. Underlag för denna granskning framställs av enhetens ekonomihandläggare i form av ekonomisk budget- och utfallssammanställning per projekt i redovisningssystemet Agresso.

UV har kvalificerat sig som leverantör enligt de omfattande kraven i transportsektorns kvalitets-system TransQ. Systemet används av de nordiska statliga järnvägsbolagen vid upphandling och drivs på deras uppdrag av Achillevs Information.

För kvalitetssäkring och uppföljning i samverkan med Länsstyrelsen har UV tagit fram ett system som bygger på en blankett. Blanketten kan, om det anses lämpligt, på ett flexibelt sätt underlätta informationsflödet och ge Länsstyrelsen möjlighet att bedöma behovet av samråd under undersökningens gång genom att den används vid bestämda datum eller funktionella tidpunkter i processen.

Avseende miljöarbetet så är RAÄ en av flera pilotmyndigheter, vilka har regeringens uppdrag att ta fram ett miljöledningssystem (MLS). Myndighetens olika avdelningar deltar i detta arbete.

Projektorganisation

Administrativt är projektet uppdelat i tre delprojekt. Vart och ett av dessa svarar mot tre geografiska områden vilka redan omnämnts ovan: 1 Motala, 2 Fågelstaområdet och 3 Skänninge. De frågeställningar som är aktuella för respektive område svarar i hög grad mot ett av de tre arkeologiska teman som arbetats fram. För en detaljerad presentation av respektive tema, med tillhörande frågeställningar, målsättningar och metodik hänvisas till respektive undersökningsplan.

Vart och ett av dessa teman ”förvaltas” och utvecklas av arkeologer vid UV Öst, med stöd av referenspersoner och andra externa experter (se nedan). Varje område (och därmed tema) har en huvudansvarig projektledare som leder arbetet i fält och under publiceringsfasen. Denne svarar också för att de arkeologiska frågeställningarna hålls aktuella under projektperioden samt att metoder och prioriteringar anpassas löpande efter resultat. I det avseendet sker en kontinuerlig avstämning med projektchefen för UV Öst, vilken tillika fungerar som samordnare för projektet som helhet och har det övergripande ansvaret. Det löpande arbetet inom varje delprojekt är delegerat till respektive projektledare. Varje delprojekt har också en biträdande projektledare vilken dels fungerar som ställföreträdare, dels svarar för delar av publiceringsarbetet.

Projektledning

Projektövergripande frågor behandlas inom en projektgrupp bestående av delprojektledarna och projektchefen. Avsteg från undersökningsplanerna samt förändrade prioriteringar behandlas i projektgruppen och beslutas av projektchefen i samråd med enhetschefen för UV Öst, ytterst efter uppföljning i samråd med Länsstyrelsen och Banverket. Vid behov sker samråd med referenspersoner och UV:s avdelningsledning. För de vetenskapliga frågorna inom varje delprojekt finns en kontinuerlig dialog med referensgruppen och övriga externa experter. För diskussioner kring de övergripande vetenskapliga frågeställningarna och kring publicering av resultaten arrangeras arbetsseminarier vid fyra tillfällen under projektets gång, med deltagande av projektledningen, vissa arkeologer inom projektet samt referenspersoner och externa experter.

I projektledningsgruppen ingår följande.

- *Projektsamordnare:* Projektchefen vid UV Öst, docent Anders Kaliff
- *Projektledare 1, Motala:* Arkeolog Tom Carlsson
- *Projektledare 2, Fågelstagruppern:* Arkeolog Göran Gruber
- *Projektledare 3, Skänninge:* Arkeolog Rikard Hedvall

Varje undersökning har en fältarbetsledare som svarar för att arbetet sker efter de ramar och riktlinjer som läggs fast i undersökningsplanen. Fältarbetsledarna är desamma som delprojektledarna och de olika lokalerna inom respektive område undersöks successivt av samma arbetslag. Avsikten med detta är att gynna en ackumulerad kunskapsuppbyggnad under projektets gång och att samordna resultaten så mycket som möjligt. I vissa fall kan dock lokaler inom samma område komma att undersökas parallellt av tidsskäl. Den redan pågående undersökningen i Motala omfattar en enda lokal.

För organisation och bemanning inom projektets tre olika delområdena hänvisas till respektive undersökningsplan.

Styrgrupp

De skilda verksamheterna, löpande fältarbetet samt det vetenskapliga arbetet sker under överinseende av en samrådsgrupp (styrgrupp) bestående av representanter från Banverket, Länsstyrelsen i Östergötlands län, Östergötlands Länsmuseum och UV Öst.

Referensgrupp/externa specialister

För att säkerställa den vetenskapliga kvaliteten i projektet har det bildats en referensgrupp som aktivt medverkar i utvecklingen av frågeställningar, metodval och prioriteringar. Den vetenskapliga referensgruppen representerar, förutom arkeologi, följande discipliner: ortnamnsforskning, kulturgeografi, historia och miljöarkeologi. Flertalet av referenspersonerna kommer också aktivt att delta i det vetenskapliga arbetet och även delta i publiceringsfasen. Förutom projektledning och projektgrupper har följande personer engagerats i Slättbygdsprojektet, som referenspersoner och/ eller externa konsulter.

Projektövergripande referensgrupp

Professor emeritus Hans Andersson, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet. Arkeologisk referensperson för hela projektet och med särskilt engagemang vad gäller undersökningarna i Skänninge. Deltar i referensgruppsseminarier.

Professor Ola Kyhlberg, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet. Arkeologisk referensperson för projektet som helhet. Deltar i referensgruppsseminarier.

Professor Jan Paul Strid, Institutionen för Språk och kultur, Linköpings universitet. Utför en analys av ortnamnsskicket utmed hela bansträckningen, med en fördjupad analys av området mellan Skänninge och Motala (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan). Deltar i referensgruppsseminarier.

FL Johan Berg, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, utför en kulturhistorisk analys av landskapet utmed hela bansträckningen, med utgångspunkt från äldre lantmäteriakter och andra arkivalier samt fältinventeringar. En fördjupad studie utförs av området mellan Skänninge och Motala (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan). Deltar i referensgruppsseminarierna.

FD Mats Anglert, RAÄ UV Syd, utför en kulturhistorisk analys utifrån det medeltida arkeologiska materialet (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan). Deltar i referensgruppsseminarierna.

FL Mats Regnell, Arkeologiskt Naturvetenskaplig Laboratorium, Göteborg. Utför miljöarkeologiska analyser med avsikt att skapa en bild av landskaps- och vegetationsutvecklingen i ett långtidsperspektiv (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan, samt i skriftseriepublikation inom tema 3). Deltar i referensgruppsseminarierna.

Övriga referenser/externa specialister

Professor Peter Aronsson, Tema Q (Tema Kultur och samhälle), Linköpings universitet, leder utvärderingen av den publika verksamheten och den kunskapsåterföring som projektet genererat ur ett beställar- och mottagarperspektiv.

Professor Anders Piltz, Klassiska institutionen, Lunds universitet. Referensperson för undersökningen av S:t Olofs kloster i Skänninge.

FD Ann Catherine Bonnier, Sveriges kyrkor, RAÄ. Referensperson för undersökningen av S:t Olofs kloster i Skänninge.

Enhetschef Johan Anund, RAÄ, UV Mitt. Referensperson för frågor kring metallhantering.

Arkeolog Lena Beronius Jörpeland, RAÄ, UV Mitt. Referensperson för frågor kring kulturlager.

Antikvarie Margareta Hasselmo, RAÄ, MI. Referensperson för frågor kring Skänninge och medeltida centralorter.

FL Jens Heimdahl, Institutionen för naturgeografi och kvartärgeologi, Stockholms universitet. Utför Makrofossilanalyser.

FD Claes Westling, Institutionen för Tema (historia), Linköpings universitet. Referensperson för frågor om det eftermedeltida Skänninge.

Roberto Grassi vid Gradar Geofysik, Helsingborg/Milano utför georadarundersökning av området för S:t Olofs kloster.

Litteratur

- Arbman, H. 1942. Östgötska storbondegravar från 700-talet e Kr. *Meddelanden från Östergötlands fornminnes och muséiförening* 1939 – 41. Linköping.
- Andersson, H. 1979. Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige. *Medeltidsstaden* 7. RAÄ och Statens historiska museer rapport. Stockholm.
- Bolin, H., Kaliff, A. & Zachrisson, T. (red) 2001. *Mellan sten och brons. Uppdragsarkeologi och forskning kring senneolitikum och bronsålder*. Occasional Papers in Archaeology 27 & Stockholm Archaeological Reports No 39. Stockholm & Uppsala.
- Bonnier, A-C. 1996. Kyrkorna i Dals härad. Några av landets äldsta kyrkor. *Kyrka i bruk. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum*. Linköping.
- Borna-Ahlkvist, H., Lindgren-Hertz, L., Stålbom, U. 1998. *Pryssgården*. Rapport UV Linköping 1998:13.
- Borna-Ahlkvist, H. 2002. *Hällristarnas hem. Gårdsbebyggelse och struktur i Pryssgården under bronsålder*. RAÄ, Arkeologiska undersökningar, Skrifter 42. Stockholm.
- Brink, S. 1992. *Sakrala navne*. Rapport från NORNAS:s sekstende symposium i Gilleleje 30.11 – 2.12 1990. NORNAs rapporter 48. Uppsala.
- Browall, H. 1986. *Alvastra Pålbyggnad: social och ekonomisk bas*. Theses and Papers in North-European Archaeology 15. Stockholm.
- Carlsson, T., Kaliff, A., Molin, A., Molin, F., Sundquist, K. 1997. *Hulje – Boplats, Skärersten och Gravar. E4-syd RAÄ 89 i Högbys socken samt RAÄ 234 – 236 och RAÄ 246 i Mjölby socken, Östergötland*. Rapport UV Linköping 1996:63. Linköping.
- Carlsson, T., Kaliff, A. & Larsson, M. 1999. Man and the landscape in the mesolithic: Aspects of Mental and physical Settlement Organization. *The mesolithic of Central Scandinavia*. Boaz, J. (red). Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny Rekke Nr 22. Oslo.
- Carlsson, T., Elfstrand, B., Gruber, G., Larsson, L. Z., Molin, F. & Nielsen, A-L. 2000. *Ett arkeologiskt linjeprojekt i västra Östergötland*. UV Öst rapport, 2000:12. Linköping.
- Carlqvist, A. & Aronsson, P. 2003. *Regional museipolitik – Tre år av erfarenheter med Museiprogram i Skåne*. Tema Q, Kultur och samhälle, Linköpings universitet.
- Elfstrand, B. 2001. *Egeby. Förhistorisk odling i ett kamelandskap*. Rapport UV Öst 2001:15. Linköping.
- Ericsson, A., Petersson, M. & Ranheden, H. 1999. *Stensträngssystem söder om Väderstads samhälle. Arkeologisk förundersökning, del 2*. Riksantikvarieämbetet, UV Öst, rapport 1999:45.
- Ericsson, A., Ersgård, L., Fernholm, R., Kaliff, A., Lindeblad, K., Lindgren-Hertz, L., Molin, F. & Nielsen, A-L. 2000. *Vetenskaplig verksamhetsplan för UV Öst. Arkeologiskt program 2000 – 2002*. Rapport UV Öst 2000:21. Linköping.
- Gräslund, B. 1964. Bronsålderns krumsvärd och frågan om deras ursprung. *Tor* Vol X. Uppsala.
- Hasselmo, M. 1983. *Skänninge*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport Medeltidsstaden 40. Stockholm 1983.
- Hasselmo, M. 1987. *Skänninge. 7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Stockholm.
- Hasselmo, M. 1992. From Early-Medieval Central-Places to High-Medieval Towns – Urbanization in Sweden from the End of the 10th Century to c. 1200. *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700 – 1700 A.D.* Ed. Ersgård, L., Holmström, M. & Lamm, K. Stockholm.
- Hedeager, L. 1990. *Danmarks Jernalder. Mellem stamme og stat*. Aarhus.
- Hedvall, R., Molin, F., Nilsson, P. & Sundberg, K. 2002. *Ett arkeologiskt linjeprojekt i västra Östergötland, del 2*. UV Öst Rapport 2002:8. Linköping.
- Helander, A. & Zetterlund, P. 1998. *Linnebergsgravfältet från romersk järnålder*. RAÄ rapport. UV Linköping 1998:52. Linköping.
- Helmfrid, S. 1962. *Östergötland "Västanstång"*. Studien über die ältere agrarlandschaft und ihre genese. Stockholm.
- Holmström, M. 1999. Alvastra i statsbildningstid. *Forskaren i fält – en vänbok till Kristina Lamm*. Andersson, K. (red) RAÄ, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 27. Stockholm.

- Holmström, M. & Tollin, C. 1990. Alvastra klostrets äldre gods innehav. Framväxt och rumslig struktur samt jämförelser med kontinentala förhållanden. I *Heliga Birgittas trakter*. Dahlbäck, G. (red) Uppsala.
- Hultgård, A. 1996. Fornskandinavisk kult – finns det skriftliga källor? *Religion från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövstadbruk den 1 – 3 december 1995*. Engdahl, K. & Kaliff, A. (red). RAÄ, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 19. Linköping.
- Hyenstrand, Å. 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport 1984:7. Stockholm.
- Hyenstrand, Å. 1989. Riksbildningsfrågor i belysning av arkeologiskt källmaterial. *Medeltidens födelse. Symposier på Krappertorp borg 1*. Andrén, A. (red). Lund.
- Kaliff, A. 1992. Östergötland – ett landskap växer fram. *Tor 24*. Uppsala.
- Kaliff, A. 1999. Arkeologi i Östergötland. Scener ur ett landskaps förhistoria. Occasional Papers in Archaeology 20. Uppsala.
- Kaliff, A. (red). 1999. *Olika perspektiv – på en arkeologisk undersökning i västra Östergötland*. RAÄ, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 28. Linköping.
- Kaliff, A. 2001. *Gothic connections. Contacts between eastern Scandinavia and the southern Baltic coast 1000 BC – 500 AD*. Occasional Papers in Archaeology 26. Uppsala.
- Kaliff, A. 2002. Östergötland. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 12. Hrsg Beck, H., Sgeunich, D. & Steur, H. Walter de Gruyter – Berlin – New York.
- Kaliff, A., Carlsson, T., Molin, F. & Sundberg, K. 1997. *Mörby – Östergötlands äldsta boplatser, Arkeologisk slutundersökning, RAÄ 168, Hogstads socken, Mjölby kommun, Östergötland*. Rapport UV Linköping 1997:38. Linköping.
- Larsson, L. & Hårdh, B. (red). 1998. *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. Uppåkrastudier 1. Stockholm.
- Larsson, M. 1996. *Högby. Mesolitiska och senneolitiska boplatser vid Högby i Östergötland. Bosättningsmönster och materiell kultur. Arkeologisk slutundersökning, Högby och Mjölby socknar, Mjölby kommun, Östergötland. Del 1*. Rapport UV Linköping 1996:35.
- Larsson, M. 1997. Från stenålder till bronsålder i västra Östergötland – en introduktion. *Riksväg 50. Arkeologisk utredning etapp 1*. Larsson, L. (red). RAÄ rapport. UV Linköping 1997:3. Linköping.
- Larsson, T. B. 1986. *The Bronze Age Metalwork in Southern Sweden. Aspects of Social and Spatial Organization 1800 – 500 BC*. Archaeology and Environment 6. Umeå.
- Larsson, T. B. 1993. *Vistad. Kring en befäst gård i Östergötland och Östersjökontakter under yngre bronsålder*. Studia Archaeologica Umensis 4. Umeå.
- Larsson, T. B. 1997. *Materiell kultur och religiösa symboler. Mesopotamien, Anatolien och Skandinavien under det andra förkristna årtusendet*. Arkeologiska studier vid Umeå universitet 4. Umeå.
- Lindeblad, K. (manus). *Motala – en medeltida centralort?*
- Lindeblad, K. & Nielsen, A-L. 1997. Centralplatser i västra Östergötland 200 – 1200 e Kr. Ett första försök till rumslig analys. Larsson, L. (red). *Riksväg 50. Arkeologisk utredning etapp 1*. RAÄ rapport. UV Linköping 1997:3. Linköping.
- Molin, F. & Larsson, M. 1999. *Mesolitikum vid Storlyckan – hyddlämning och fyndmaterial*. Rapport UV Linköping 1999:1. Linköping.
- Nerman, B. 1912. Östergötlands stenålder. Meddelanden från Östergötlands Fornminnesförening. Linköping.
- Nerman, B. 1936. En bronsåldersbygd med storhögar i Östergötland. *Fornvännen* 31. Stockholm.
- Nielsen, A-L. & Stålbom, U. 1997. Arkeologisk utredning etapp 2. *Nytt dubbelspår Godegård – Mjölby. Delsträckan Fågelsta – Slomarps*, Rapport UV Linköping 1997: 44.
- Nilsson, N. 1992. *Centralområden i Östergötland under perioden bronsålder – äldre järnålder*. CD-uppsats i arkeologi, Uppsala universitet.
- Nilsson, P. 1996. Arkeologisk utredning etapp 1. *Nytt dubbelspår Godegård – Mjölby. Delsträckan Motala C – Fågelsta*. Rapport UV Linköping 1996:40.

- Nilsson, P. 1996. Arkeologisk utredning etapp 1. RV 50 genom Motala (*Skepparpinan*), RV 36 förbifart norr om Motala. Rapport UV Linköping 1996:31.
- Nordén, A. 1925. *Östergötlands bronsålder*. Linköping.
- Näsman, U. 1998. Sydskanadinaviska platser i ljuset av merovingisk och anglosaxisk analogi eller i vad är det som centralplatserna är centrala. *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. Larsson, L. & Hårdh, B. (red). (Uppåkrastudier 1). Stockholm.
- Petersson, M. 1999. Abbetorp – Settlement, Cult Site and Burial Ground. A Preliminary Presentation. *Settlement and Landscape*. Fabeck, C. & Ringved, J. (red). Aarhus.
- Petersson, M. 2001. *Tre åkerundersökningar i Östergötland. Arkeologiska undersökningar av fossil åkermark, gravar och boplatsslämnningar från äldre järnålder*. UV Öst rapport 2001:33. Linköping.
- Skjöldebrand, M. 1997. Högbj 87. *En begravningsplats genom årtusenden*. RAÄ rapport. UV Linköping 1997:6. Linköping.
- Ulfhielm, A. 1995. Arkeologisk utredning etapp 1. *Nytt dubbelspår Godegård – Mjölby. Delsträckan Stenkullen – Motala C. Delsträckan Slomarp – Södra stambanan*. Rapport UV Linköping 1995:28.
- Ulfhielm, A. 1995. Arkeologisk utredning etapp 1. *Nytt dubbelspår Godegård – Mjölby. Delsträckan Länsgränsen – Källsjön (Torvmossen). Delsträckan Fågelsta – Slomarp*. Rapport UV Linköping 1995:54.
- Ulfhielm, A. 1996. Arkeologisk utredning etapp 1. *Nytt dubbelspår Godegård – Mjölby. Delsträckan Fågelsta – Slomarp*. Rapport UV Linköping 1996:62.
- Ulfhielm, A. 1997. Arkeologisk utredning etapp 2. *Nytt dubbelspår Norrsten – Slomarp*. Rapport UV Linköping 1997:2.
- Widgren, M. 1998. Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld – finns det någon väg till syntes? I: Larsson, L. & Hårdh, B. (red). *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. En vänbok till Berta Stjernquist. Uppåkrastudier 1. Stockholm 1998.

Bilaga 1. Undersökningsplan Fågelstagruppern

Länsstyrelsens dnr: 220-3775-00.

Plats: Russingstorp och Sund, Fivelstads socken samt Hallingstorp, Fågelstad by och Landstorp, Västra Stenby socken.

Fornlämningsnr: RAÄ 28, 32 och UV 1 i Fivelstads socken.
RAÄ 125, UV 32, UV 97, invid RAÄ 15, 16, 21, 27 m fl, UV 134 i Västra Stenby socken.

Fornlämningstyp: Boplatser, kulturlager, bytomter, gravar, odlingslämningar.

Undersökningstyp: Slutundersökning.

Orsak till undersökningen: Nytt dubbelspår sträckan Mjölby – Norrsten och därtill anslutande planskilda korsningar.

Uppdragsgivare: Länsstyrelsen i Östergötlands län.

Kostnadsansvarig: Banverket, Östra banregionen.

Riksantikvarieämbetets dnr: 423-1891-2000.

UV:s projektnummer: 1510176.

Inledning

Inför Banverkets planerade utbyggnad av ett dubbelspår mellan Mjölby och Motala genomförs ett arkeologiskt linjeprojekt, *Slättbygdsprojektet – västra Östergötland i ett långtidsperspektiv*, med undersökningar koncentrerat till tre områden; Motala, Fågelsta och Skänninge. Föreliggande undersökningsplan avser delprojektet som inbegriper undersökningarna kring Fågelsta, den så kallade "Fågelstagruppern". De utredningar och förundersökningar som föregått slutundersökningarna har visat på lämningar från senneolitikum fram till medeltid. Mestadels rör det sig om boplatslämningar. De platser inom Fågelstagruppern som är aktuella är Landstorp (område 3), Fågelstad by (område 4), Hallingstorp (område 5), Sund (område 7) och Russingstorp (område 9).

För Fågelstagruppern har ett övergripande tema formulerats; *Slättbygdens människor – bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv*. Detta utgör tillsammans med den vetenskapliga verksamhetsplanen för UV Öst, VVPL (Eriksson m fl 2000) den vetenskapliga ramen för delprojektet. Den övergripande målsättningen är att betrakta landskapsutvecklingen i ett helhetsperspektiv. Därför har ett tvärvetenskapligt arbetssätt valts där arkeologin tillsammans med miljöarkeologi, ortnamnsforskning och kulurgeografi möts i en dialog och arbetar gemensamt. Arbetet kommer att ske med utgångspunkt från olika geografiska skalnivåer. De frågeställningar som ställs till det arkeologiska materialet och som även är utgångspunkten för de övriga vetenskaperna har sammanfattas under följande rubriker; Kontinuitet och brytningstider, Lokalisering och markutnyttjande i ett långtidsperspektiv, Bebyggelse och boplatssstruktur samt Centrala platser och centrala områden.

Föreliggande undersökningsplan inleds med en *Antikvarisk bakgrund* för de fem aktuella platserna där resultaten från hittills utförda utredningar och förundersökningar redovisas. Under rubriken *Arkeologisk potential*, redogörs för det arkeologiska kunskapsläget i området, det sker med utgångspunkt från tre av de ovan presenterade rubrikerna. Därpå följer en genomgång av delprojektets *Målsättningar* och *Frågeställningar*. Detta sker med utgångspunkt från det övergripande temat och dess underrubriker. Dessutom görs en kort och inledande presentation av de tre övriga vetenskaperna samt den publika verksamheten. Under rubriken *Metod* redogörs för det aktuella fältarbetet vilket även innebär en kort genomgång av den miljöarkeologiska analysen. Vidare redovisas de prioriteringar som sker i det arkeologiska fältarbetet för de fem slutundersökningsplatserna. Under rubriken *Genomförandeplan* kommer delprojektets olika arbetsfaser att presenteras i form av *Fältarbete* och *Publicering*. Avslutningsvis redogörs för delprojektets *Kostnader* och *Ansvarsförhållanden*.

Antikvarisk bakgrund

Banverket planerar ett nytt dubbelspår mellan Mjölby och Motala samt i anslutning till det anlägga nya planskilda korsningar. Av den anledningen har Riksantikvarieämbetet, UV Öst, utfört arkeologiska utredningar, etapp 1 och 2, samt förundersökningar på tioalet platser kring Fågelsta samhälle, i Västra Stenby, Fivelstads och Styra socknar, Motala kommun (Ulfhielm 1995, Nilsson 1996, Nielsen och Stålbom 1997, Ulfhielm 1997, Carlsson m fl 2000, Hedvall m fl 2002). Fem av platserna har gått vidare till slutundersökningar.

Fågelsta samhälle ligger i västra Östergötlands fulläkersbygd mellan Skänninge och Motala. De nu aktuella undersökningsplatserna återfinns norr om, i och söder om samhället. Platserna ligger längs med en sträcka på drygt 4 km. Landskapet norr om Fågelsta kan karaktäriseras som en ”kuperad småskalig bygd” – en öppen odlingsbygd med långsträckta höjder uppbyggd av isälvsediment, morän och leror i sänkorna. Vid Fågelsta finns ett område med skogsklädda höjdsträckningar medan mellanskaliga flacka dalgångar dominerar söder om samhället (Schibbye Landskap AB).

Endast ett fåtal arkeologiska undersökningar har hittills utförts i området kring Fågelsta. De flesta berör mindre ingrepp i gravfältet vid Hallingstorp (Cnattingius B 1925, Östmark 1972) samt enstaka gravfynd bland annat intill järnvägen vid Sunds bytomt (Cnattingius 1954). På senare år har några mindre kabeldragningar och rörledningar varit föremål för utredningar och förundersökningar (Larsson L och Lindeblad K 1994, Nielsen A-L 1997). Området kring Fågelsta kom också att inbegripas i förstudierna inför den eventuella omläggningen av Riksväg 50. Utredningen pekar ut ett stort antal möjliga boplatss- och gravlägen i Västra Stenby och Fivelstads socknar (Larsson L m fl 1997).

Platserna inom Fågelstagruppern är Landstorp (område 3), Fågelstad by (område 4), Hallingstorp (område 5), Sund (område 7) och Russingstorp (område 9). Sammantaget utgör de fem exploateringsområdena en yta på ca 33 200 m². Nedan följer en kort genomgång av lokalerna och resultaten från förundersökningarna.

Landstorp

Vid Landstorp, område 3, planeras en omläggning av landsvägen och en ny planskild korsning. Platsen ligger cirka 2 km norr om Fågelsta. Slutundersökningen omfattar ett cirka 9000 m² stort område. Här finns lämningar från yngre stenålder till senmedeltid och fram i historisk tid (Hedvall R m fl 2002).

- Boplatslämningar från övergången mellan neolitikum – senneolitikum
- Boplatslämningar från yngre bronsålder
- Skadade gravar, odaterade
- Medeltida vägsträckning
- Odlingsspår, odaterade

Fågelstad by

Vid Fågelstad bytomt, område 4, planerar Banverket en planskild korsning. Det aktuella undersökningsområdet ligger knappt 1 km norr om samhället utmed byvägen – mellan järnvägen och Fågelstads bebyggelse. En tidigare förundersökning, för en vattenledning, har utförts på delar av bytomten (Nielsen A-L 1997). Slutundersökningen omfattar en yta på cirka 2500 m². Resultaten från förundersökningen visade på olika aktiviteter ifrån flera tidsperioder öster om järnvägen, närmast bytomten (Carlsson T m fl 2000).

- Boplatslämningar daterade till vendeltid
- Kulturlager daterat till övergången till yngre bronsålder – äldre järnålder
- Bytomtslager, odaterat
- Odlingskikt, odaterat

Hallingstorp

Vid Hallingstorp, område 5, strax nordväst om Fågelsta samhälle kommer Banverket att bredda vägen mot Fågelstads by, anlägga en ny planskild korsning samt uppföra ett teknikhus. I anslutning till exploateringsområdet ligger en höjdrygg med resterna efter ett omfattande gravfält, RAÄ 14 – 19 samt UV 98. Höjdryggen skärs av landsvägen mot Fågelsta där en rund stensättning undersöktes på 1970-talet (Östmark K 1972). I samband med utredningen för Riksväg 50 uppmärksammades flera möjliga förhistoriska boplatsområden i anslutning till Fågelstads bytomt men också inom det aktuella undersökningsområdet samt även väster därom. Bland annat registrerades ett flertal lösfynd av stenyxor, UV 130 – 133, vilka har påträffats i mossmarkerna väster om järnvägen (Larsson L m fl 1997:26, 29). Slutundersökningen omfattar en yta på 11 500 m². Resultaten från förundersökningen visade på lämningar från olika tidsperioder (Carlsson T m fl 2000).

- Bearbetad kvarts och kvartsit, odaterad
- Kulturlager från äldre bronsålder
- Boplatslämningar från sen förromersk – äldre romersk järnålder
- Skadad grav, stensättning från äldre järnålder.

Sund

Vid Sunds gamla bytomt, område 7, i Fågelsta samhälle, Fivelstads socken, planerar Banverket att bygga en ny planskild korsning. I anslutning till denna kommer även den nuvarande avfartsvägen mot Hallingstorp att läggas om och en ny påfart till vägen mot idrottsplatsen söder om Fågelsta samhälle att byggas. Till idrottsplatsen ska även en ny gång och cykelväg anläggas. Undersökningsområdet berör delar av Sunds bytomt på ömse sidor av Fivelstadvägen (väg 980). Väster om bytomten, ett tiotal meter utanför exploateringsområdet, påträffades på 1950-talet en skelettgrav, RAÄ 32. Under ett odlingsröse låg ett större markfast stenblock där benrester efter en människa hittades i en nedgrävning (Cnattingius B 1954:ATA). Den arkeologiska utredningen av ny sträckning för Riksväg 50 uppmärksammade ett par tänkbara förhistoriska grav- och boplatsområden väster och sydväst om området för den nya planskilda korsningen (Larsson L m fl 1997:29, 64). Det närmaste av dessa (Obj 7) ansluter i stort sett till exploateringsområdet och området där lämningar efter en boplat kunde konstateras vid förundersökningen. Den totala ytan som är föremål för slutundersökning uppgår till drygt 7200 m². Resultaten från förundersökningen visade på ett flertal lämningar från olika tidsperioder (Carlsson T m fl 2000).

- Boplatslämningar från yngre bronsålder
- Boplatslämningar från övergången äldre – yngre järnålder
- Bytomtslager, odaterat
- Fossil odling, åderspår, odaterade
- Sunds södra åkergräde, odaterat

Russingstorp

Vid Russingstorp, område 9, ligger ca 1 km söder om Fågelsta samhälle. Här sker en breddning av järnvägsbanan upp till 9 m öster om det nuvarande spåret. Förutom själva breddningen innebär arbetet också att en mindre körväg måste flyttas i sidled. Området uppmärksammades vid en utredning för ny sträckning av Riksväg 50 där ett flertal förhistoriska lämningar påträffades, främst söder och väster om det aktuella området (Larsson L m fl 1997:29). Slutundersökning omfattar en yta på 3500 m². Resultaten från förundersökningen visade på (Carlsson T m fl 2000).

- Boplatslämningar från förromersk – romersk järnålder

Arkeologisk potential

De västra delarna av Östergötland har kallats för ett ”nationallandskap” – ett område vars betydelse spelat en stor roll i den svenska historien. Från neolitikum och framåt har landskapet med sina bördiga jordar och varierande naturförutsättningar utgjort grogrunden för en rik centralbygd. Minnen av detta ser vi i mängden fasta fornlämningar såsom av gravar, gravfält, runstenar etc, lösfynd från både sten- och metallåldrarna samt ett stort antal bytomter, stormannagårdar och medeltida kyrkor. Denna del av Östergötland har hittills varit förskonad från större exploateringar. Det arkeologiska arbetet inför det planerade dubbelspåret kommer därför att generera nya och fördjupade kunskaper om en rik kulturbyg.

Tidsperioderna på de fem aktuella slutundersökningsplatserna sträcker sig från mellanneolitikum och framåt. Genom ett tvärvetenskaplig angreppssätt, där arkeologi, miljöarkeologi, kulturgeografi och ortnamnsforskning möts i en dialog, skapas förutsättningar för att återskapa förhistoriska landskapsrum med syfte att spegla *bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv*. Slutundersökningarna ger oss möjligheten att ta reda på hur människor under olika perioder format och brukat olika delar av landskapet både i ett lokalt och ett regionalt perspektiv. Vilka var t ex de funktionella, sociala, religiösa betingelserna som styrde deras val? Nedan presenteras den arkeologiska potentialen med utgångspunkt från tre av huvudrubrikerna vilka var och en för sig men också tillsammans bidrar till förståelsen av den fjärde huvudrubriken, *Kontinuitet och brytningstider*, vilken i sin tur syftar till att belysa den dynamik som förekommit i kulturlandskapet från förhistorien och framåt.

Lokalisering och markutnyttjande i ett lokalt perspektiv

Den landskapsbild som vi står inför idag är i mångt och mycket en produkt av skiftesreformernas tid på 1800-talet. Utdikningar och rationaliseringar förändrade den agrara strukturen under framför allt 1800-talets senare hälft. Då dikades de flesta sankmarkerna ut och resultatet blev dagens vidsträckta, flacka åkerlandskap. Likaså försvann många av de kulturhistoriska spåren. De miljöarkeologiska insatserna syftar bland annat till att skapa tidsfönster vilka hjälper oss att förstå landskapets utseende och hur människor påverkat landskapet i olika tidsperioder.

I dagens fullåkersbygd är det framför allt längs med höjdstråken som vi finner spåren efter forntidens människor. På de väl-dränerade höjderna som numera ofta utgör betesmarker, hittar vi flertalet av de fasta fornlämningarna. Exempel på det är Högrabacken, RAÄ 21 i Västra Stenby socken, i närheten av Landstorp. Det är ett omfattande gravfält med stensättningar, högar, en treudd av yngre järnålderskaraktär men här finns också en neolitisk begravning. Ett annat större gravfält finner vi vid Hallingstorp, RAÄ 14 – 19, i Västra Stenby socken, med stensättningar, högar och en rest sten samt uppgifter om en på 1920-talet undersökt skelettgrav (Östmark K 1972, Cnattingius B 1925). Den kraftiga uppodlingen har tyvärr inneburit att de synliga delarna av många fornlämningar i landskapet är skadade eller helt bortodlade. I bästa fall återfinns vi dem i de skriftliga källmaterialen eller på de historiska kartorna. Där kan ortnamnsforskning och kulturgeografi bidra med kunskap och tolkningar. Undersökningarna kommer också att visa på i vilken grad det moderna jordbruket påverkar de ovan mark både synliga och osynliga fornlämningarna. Längs med höjdstråken återfinns även den tidiga historiska bebyggelsen med bytomter såsom

Fågelstad och Sund. Förundersökningarna har visat att i anslutning till dessa platser också finns rester efter den förhistoriska bebyggelsen. Exempelvis sätter de vendeltida dateringarna vid Fågelstad by fokus på frågeställningar om bybildningens första skede och bystruktur. Här förväntas ortnamnsforskning och kulturgeografi bidra med avgörande information om de yngre delarna av förhistorisk tid samt historisk tid. Vidare väcker boplatslämningar från brons- och äldre järnålder, samt gravlämningar i anslutning till bytomterna frågor om markutnyttjande och platskontinuitet i ett ännu längre tidsperspektiv (Carlsson T m fl 2000, Hedvall R m fl 2002).

Till skillnad från fasta fornlämningar så återfinns lösfyndsplatserna kring de tidigare låglänta ängs- och våtmarkerna. Oftast handlar det om sten- och bronsyxor. Exempelvis har flera stenyxor hittats i anslutning till mossmarkerna väster om järnvägen vid Hallingstorp. Även i mossmarker inom Sunds ägor har lösfynd av skafthålsyxor, en spjutspets och ett 30-tal spadliknande träföremål hittats. Ett av de mer spektakulära fynden är en avsatsyxa från äldre bronsålder, per II, som hittades vid Russingstorp. Hittills har vi inte kunnat knyta de deponerade lösfynden till någon samtida kontext. Däremot förekommer boplatssindikerande lämningar på flera platser i lägen där fastmark möter våtmark längs med dubbelspåret.

Bebyggelse och boplatstruktur

Antalet kända boplatser både från yngre stenålder och bronsålder är ytterst få i de västra delarna av Östergötland. Runt sjön Tåkern har riktade inventeringar resulterat i ett flertal tidigneolitiska lokaler (Browall H 1997). Däremot har få neolitiska boplatser undersökts i västra Östergötlands slättbygd. Hit hör enstaka gropkeramiska boplatser norr om Tåkern, i Väversunda socken, och den tidigneolitiska boplatser vid Brunneby, Brunneby socken (Browall H 1991, Larsson M 1994). De flesta undersökta lokalerna finner vi i slättens södra del, i randbygden mot höglandet. De grävdes i huvudsak i slutet av 1990-talet i samband med omläggningen av Riksväg 32 och E4:an (t ex Larsson M 1996, Larsson M och Molin A 1998, Molin F m fl 1999, Petersson M m fl i manus, Molin M m fl i manus). Vistad, i Väderstads socken, är en av de mer kända bronsålderslokalerna i västra Östergötland som undersökts, även den ligger i övergångsbygden (Larsson, TB 1993). På senaste åren har även enstaka äldre bronsålderslokaler uppmärksamats norr och söder om Omberg (Gruber G i manus, Ternström C 2000, Karlsson P 2000).

Den neolitiska lokalen i Landstorp, daterad till övergången stidsyxtid – senneolitikum, kommer att ge en inblick i yngre stenålderns boplatser och deras inre struktur. En sådan kunskap anknyter till en aktuell diskussion inom forskningen. Tidigare har den neolitiska bebyggelsestrukturen uppfattats som bestående av små hus, mindre familjebosättningar – ensamgårdar. Även det senneolitiska samhället anses i huvudsak ha varit baserat på ensamliggande gårdar (se exempelvis Larsson M 1997). Senare års undersökningar, bland annat för Väst kustbanan i Skåne, visar att bilden är mer komplicerad än så. Både stora och små boplatser har sannolikt existerat parallellt och grupperna kan mycket väl varit större än en familj (Andersson M 2003:173). Från tidigneolitikum får den rituella aspekten allt större utrymme inom kulturen. Man investerar stort i specialiserade rituella platser och gravområden. Samtidigt har den profana byggnadsstrukturen varit relativt enkel med hyddor av olika slag på specialboplatser och långhus på basboplatser. Mindre hyddor kan dessutom ha fungerat som ekonomibyggnader i förhållande till långhuset (Svensson M 2003:146). En liknande bild, vad gäller hyddor, har på senare tid även noterats i Östergötland. På flera platser har hyddlämningar från både mesolitikum och neolitikum undersökts med påfallande lite fynd. Dessa har tolkats som mindre jaktstationer och som spår efter specialaktiviteter inom boplatser med långhus (bland annat Carlsson T i manus, Carlsson T, Kaliff A & Larsson M 1999). Under senneolitikum verkar det ske en förändring och långhuset får en statusmarkerande funktion men blir också mer betydelsefulla vad det gäller rituella aspekter (Svensson 2003:147).

En av förundersökningsplatserna kring Fågelsta gav dateringar till äldre bronsålder, Hallingstorp, och tre till yngre bronsålder, Landstorp, Fågelstad by och Sund. Flera forskare har uppmärksammat frånvaron av senneolitiska och äldre bronsåldersboplatser. De orsaker som fram-

förts är att lämningarna skulle vara av en karaktär som gör dem mindre synliga eller att yngre boplatslämningar mer eller mindre raderat bort dem (Holm J, Olsson E & Weiler E 1997). Andra tankegångar syftar till att till exempel äldre bronsålderns människor inte markerat någon speciell platstillhörighet. De rörde sig i skilda landskapsrum där olika verksamheter varit rumsligt separerade från varandra (Hauptman-Wahlgren K 2002:134).

Slutundersökningarna kommer att bli ett viktigt pusselbit i förståelsen av utnyttjandet av landskapet under perioden yngsta stenåldern – äldre bronsålder. Frågor om markutnyttjande och topografiska lägen kommer att vara aktuella, tillika frågor om vilken typ av aktiviteter som lokalerna bär spår av och hur tätt dessa var lokaliserade i landskapet. De undersökta lokalerna blir en utgångspunkt för en diskussion om hur människorna kan ha uppfattat och utnyttjat olika boplatstrukturer i landskaprummet.

Det östgötska odlingslandskapets arkeologi och bebyggelseutvecklingen har beskrivits i tre makroperioder där den äldsta tar sin början under yngre bronsålder och karaktäriseras bland annat genom att fähus och permanent gödslade åkrar införs (Ericsson A 2000).

Flera av dateringarna från förundersökningarna kring Fågelsta ligger i yngre bronsålder. Speglar dessa ett rörligt eller ett mer stationärt bebyggelsemönster? I Pryssgården, Östra Eneby socken i Norrköping, har man visat att bebyggelsen var permanent och stabil under äldre bronsålder (Borna-Ahlkvist 2002).

Med utgångspunkt från boplatundersökningar från äldre järnålder i Mjärdevi, Slaka socken, har Mats Larsson tolkat bebyggelsen där som bestående av tre samtida gårdar organiserade inom två boplatsområden. Han ser både en social som ekonomisk skillnad mellan enheterna vilket skulle vara ett tecken på en ökad stratifiering i samhället under förromersk järnålder (Larsson M 1993).

Till skillnad från ”den flyttande gården” i Mjärdevi har man i Hulje, Högby socken, nära brytzone mellan slätten och skogsbygden i söder, noterat hur bebyggelsen under förromersk – romersk järnålder utvecklats mot en förtätad bebyggelse där ett flertal gårdsenheter samverkat i en byliknande gemenskap (Carlsson T m fl 1997, Kaliff A 1999:77 f) Kringflyttande ensamgårdar står att återfinna i mer resurssnåla områden till skillnad mot de mer byliknande boplatser vilka organiserat stensträngssystemen i randbygden (Kaliff A 1999:80) En berättigad fråga är huruvida det också finns bylika bebyggelsestrukturer i västra Östergötlands slättbygd?

Äldre järnåldersdateringar förekommer på tre av platserna, Russingtorp, Sund och Hallingtorp. Den generella bilden i Östergötland är att flertalet av dessa boplatser upphör under 400 – 600-talet e Kr och omlokaliseras till de platser där de senare historiska byarna uppträder (Hedvall R 1995:35).

Omlokaliseringen har tolkats som en övergripande omstrukturering av samhället vilket även kom att uttryckas i form av en ny jordbruksteknik och ett ökat handelsutbyte. Denna brytningsperiod märks i en ökad social stratifiering i gravmaterial med vapengravar och en större andel importfynd (Molin F 1999:25 f). Detta mönster har noterats över stora områden vilket väcker frågan om hur denna genomgripande förändring har gått till. Utan tvivel är en av de bakomliggande orsakerna den konsoliderande aristokratin. Vårt att pröva är frågan om bebyggelsens omläggning speglar en etablering av storgårdar. Omlokaliseringen handlar kanske snarare om att självständiga jordbruk läggs ner och brukarna med familjer flyttas över till en dominerande bebyggelse – storgården (Lundqvist L 2000). En viktig fråga är om denna bild även gäller i slättbygden i västra Östergötland. Russingtorp förefaller vara ett boplatsområde som bara nyttjats under förromersk – romersk järnålder medan boplatslämningarna från äldre järnålder i Sund och Hallingtorp däremot gränsar till de medeltida bytomterna. De båda senare skulle kunna vara ett tecken på att den folkvandring/vendeltida omlokaliseringen inte gäller på slätten. En möjlighet är att bytomterna är en vidareutveckling av ett storgårdssystem där flera hushåll ingått.

Centrala platser och centrala områden

Från senneolitikum – äldre bronsålder och framåt anses de västra delarna av Östergötland växa till en av landskapets centralbygder. Denna tolkning bygger till stora delar på att området varit produktivt för jordbruk och att det kunnat bära en relativt stor befolkning som avsatt det stora antalet lösfynd och gravar. Ett område som utmärker sig är t ex Hagebyhöga socken vilken angränsar till både Fivelstads och Västra Stenby socknar. Här finns flera hällkistor och större bronsåldershögar (jämför Nerman B 1936:66).

Från bronsålder finns det tecken på hur en elit växer fram i Östergötland med allt intensivare kontakter via Östersjön med nuvarande Polen, östra Tyskland och Baltikum (Kaliff 2001). Kontaktvägar som upprätthålls även under äldre järnålder. Generella mönster visar att de samhällsförändringar som sker under romersk järnålder och framöver genom agrarteknik och bebyggelsestrukturer kan vara tecken på en ökad centralmakt som genomför en planerad omstrukturering – från ett tidigare mer mobilt samhälle till mer fasta territorier (Kaliff A 1999:144).

På senare tid har begreppet ”centralplatser” diskuterats framför allt inom järnåldersforskningen och olika kriterier har framförts för vad som definierar dem (Näsman 1998, Nielsen 2000). Det är viktigt ”att kunna urskilja det unika, det speciella eller avvikande och att titta på platser som i det arkeologiska fyndmaterialet signalerar en elitär miljö” (Nielsen 2000:48). Här nämns speciella fyndkategorier såsom guld, glas, vapen, silverskatter och spår av handel. Vidare framhålls speciella typer av anläggningar t ex fornborgar, stormannagårdar, verkstadsplatser, storborgar, medeltida kungsgårdar och kyrkor. Även ortnamn som visar på religiös eller organisatorisk funktion är tecken på att platser har haft en central funktion. (Nielsen A-L 2000:48). Andra förutsättningar som ansetts vara förutsättningar för tidig centrumbildning är strategiska och manifesterade lägen i landskapet, tillgång till goda jordbruksmarker och möjlighet till bra kommunikationer (Lindeblad K & Nielsen A-L 1997:21).

I samband med utredningsarbetet för Riksväg 50 identifierades ett antal tänkbara centralplatser i västra Östergötland. Bland dessa var Västra Stenby och Varv två av socknarna som utmärkte sig. En av landets rikaste vapengravar från romersk järnålder finns i Östervarv, Varvs socken, drygt 5 km öster om Fågelsta. Den anses spegla ett politiskt och militärt ledarskikt i västra Östergötland (Lindeblad K & Nielsen A-L 1997:27). Från ett folkvandringstida gravfält, även det i Östervarv, har man bland annat funnit fragment av cloisonnéarbete och gravarna har jämförts med båtgravarna i Uppland (Arbman 1942, Lindeblad K & Nielsen A-L 1997:26). Denna plats liksom flera andra visar att det funnits elitära miljöer i trakten under järnålder. Några av dessa, exempelvis Varv, verkar dock tappa sin särställning under yngre järnålder (Lindeblad K & Nielsen A-L 1997:35).

Ett annat exempel på centrala bosättningar är byn Sten som ligger en knapp kilometer väster om Landstorp. Där har man funnit två vikingatida skatter; en gulds katt och en silvers katt. Här har även funnits en romansk kyrka (Lindeblad K & Nielsen A-L 1997). 1,5 kilometer öster om Landstorp vid Västra Stenby kyrka, tidigare Kälvsten, står en tidig runsten som omtalar vikingafärder i österled. I kyrkomuren finns en lockhäll till en eskilstunakista och kyrkotornet är från Kälvstens romanska kyrka. Kombinationen av eskilstunakistor och tidiga kyrkor anses vara tidiga kungliga centra av religiös och världslig natur (Lindeblad K & Nielsen A-L 1997 och där anf litt).

Studiet av järnålderns centralplatser hänger intimt samman med en analys av bebyggelsevariation och hur denna variation speglar de sociala förhållandena. Bakom framväxten av centralplatser ser man ett nytt ledande samhällsskiktets behov av legitimitet. Kärnan i elitens etablering var förmodligen storgården med dess hall. Kultplatser och gravmonument samt bebyggelsens lokalisering i landskapet var andra element för att manifestera en ny samhällsordning. Till storgårdarna knöts hantverksproduktion och även maktmedel i form av krigare. Storgårdarna existerade naturligtvis inte isolerat utan dominerade hushållen i den trakt som man hävdade herrevälde över. Forskningen har under senare tid ägnat centralplatserna stor uppmärksamhet men det finns fortfarande anledning att närmare studera förhållandet mellan storgårdar och övriga gårdar.

Målsättning och frågeställningar

Slättbygdens människor – bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv är det övergripande temat för Fågelstagruppern. Utgångspunkt är de fem slutundersökningsplatserna men arbetet kräver en betydligt vidare utblick än så. Tanken är att arkeologi, miljöarkeologi, ortnamnsforskning och kulturgeografi gemensamt ska bidra till att belysa såväl perioder av kontinuitet som de brytnings-tider som förhistoriens människor genomlevt och finna förklaringar till vilka faktorer som legat bakom både stabilitet och förändring. Syftet är att i möjligaste mån rekonstruera det förhistoriska kultur- och naturlandskapet. För att mötet mellan de olika vetenskaperna skall bli fruktsamt måste de var och en för sig och tillsammans arbeta med varierande geografiska skalnivåer. Vi har valt följande nivåer och begrepp.

- *Hemmet* – de enskilda lokalerna
- *Bygden* – det närliggande landskapsrummet
- *Trakten* – den större geografiska landskapsdelen

Kring dessa tre nivåer flätar sig *Världen* – den världsbild förhistoriens människor levde i vilken gestaltade sig både på ett mentalt, mytiskt och identitetsskapande plan samt på ett rent fysiskt plan i föremål och interaktiva kontakter med avlägsna områden.

Den övergripande målsättningen är i sin tur nedbruten i fyra underrubriker vilka utgör kapitel i den kommande skriftseriepublikationen för delprojektet. Nedan följer konkreta frågeställningar som kommer att ställas till det arkeologiska materialet men som också är utgångspunkter för det miljöarkeologiska, ortnamnsforskningen och det kulturgeografiska arbetet.

Kontinuitet och bryningstider

- Vilka tidsperioder förekommer alternativt saknas på platserna – när etableras verksamheterna och när upphör de, återkommer man i ett senare skede till samma plats? Denna frågeställning gäller samtliga lokaler.
- Kan vi se en förändring i platsernas betydelse över tid? Vilka är till exempel de stratigrafiska och kronologiska förhållanden inom exploateringsområdet mellan boplatzlämningar och gravar samt andra rituella lämningar men också mellan boplatzlämningar och odlingslämningar. Gäller framför allt Landstorp, Sund, Hallingstorp och Fågelstad by.
- Hur förhåller sig, i ett större rumsligt perspektiv, de kronologiskt skilda boplatzlämningarna till närliggande gravar, gravfält och andra fasta fornlämningar?
- Vilken relation har boplatzlämningarna med äldre- respektive yngre järnåldersdateringar till de angränsande bytomterna, kan de tolkas som primärenheter? Hur speglar de arkeologiska resultaten det kulturgeografiska materialet och vice versa? Gäller framför allt Fågelstad By, Hallings-torp och Sund.
- Vilken bild ger ortnamnen av bebyggelseutvecklingen och hur förhåller de sig till de arkeologiska resultaten speciellt i samband med frågor kring centralitet, primärenheter etc. Stämmer de olika vetenskapernas resultat överens med varandra eller skiljer de sig. Vilka förändringar sker med ort-namnen över tid? Vilka är namnen som lever kvar och hur förhåller de sig till den kända bebyggelsen?
- Motsvarar den periodindelning som tecknats för ”odlingslandskapets arkeologi” (Ericsson A 2000) de förändringar som är identifierbara i de pollendiagram som upprättas för området?
- Följer den traditionella arkeologiska periodindelningen de tvärvetenskapliga resultaten som projektet genererar? Om så inte är fallet hur ska detta tolkas både på ett lokalt men också på ett mer generellt plan?

Lokalisering och markutnyttjande i ett lokalt perspektiv

- Hur har det förhistoriska landskapet sett ut och vilken har dess utveckling varit framför allt vad beträffar våtmarker och deras igenväxningshistorik samt vegetationshistoria med utgångspunkt från de lokala pollendiagrammen? Den miljöarkeologiska analysen är viktig för att förstå det lokala resursutnyttjandet och näringsfånget vid olika perioder under förhistorien.
- I vilka topografiska lägen återfinner vi olika former av mänsklig aktivitet, boplatslämningar, gravar och odlingsspår? Vilka är de kronologiska förhållanden som går att utläsa från lämningarnas topografiska läge?
- Hur har fördelningen av åker – äng – bete fluktuerat över tid. Det är en viktig fråga för att få en bild av den agrara utvecklingen. Västra Stenby har en hög andel ängsmark i relation till åker (Helmfrid S 1962:20 f). Har detta varit konstant sedan byarna Sund och Fågelstad bildades? Hur utbredd var lövfoderbruket under de förhistoriska perioderna och vilka trädsorter valdes ur den befintliga skogsmiljön? Vilken typ av odling har skett på olika jordar? Detta borde framgå av den miljöarkeologiska analysen och resultaten jämföras med de kulturgeografiska resultaten.
- En viktig kontinuitetsfråga är; vilken bild ger de äldre kartmaterialen och ortnamnen av odlingslandskapet och dess förändring över tid? Detta berör framför allt frågor kring markutnyttjande samt framväxten av storgårdar och byar.

Bebyggelse och boplatstrukturer

- En av de viktigaste målsättningarna är att fånga boplatsernas omfång och i möjligaste mån även deras inre struktur. Detta arbete kommer i vissa fall att ge ett resultat som i hög grad baseras på andra källor än de rent fältarkeologiska vilket innebär att jämförelser med andra undersökta boplatser i Östergötland är viktiga.
- Hur förhåller sig spåren av materiell kultur till dels lämningarnas inre strukturer, dels i ett lokalt, regionalt och interregionalt sammanhang?
- Vilka dateringar och vilka typer av aktiviteter har gett upphov till de kulturlager som finns på flera av lokalerna. Är de avsatta eller är de spår efter senare tidsperioders påverkan, till exempel genom odling? Gäller framför allt kulturlagren i Russingstorp, Sund, Hallingstorp och Fågelstad by.

Centrala platser och centrala områden

- Arkeologiskt finner vi spår efter samhällenas aristokrati bland annat genom olika bebyggelse typer, varierande lokalisering av boplatser samt givetvis genom materiell kultur. Detta är ytterligare ett tema som ska belysas genom en analys av de enskilda lokalerna samt olika element i det omgivande landskapet, exempelvis hur ligger olika centralplatser (monument, tidiga kyrkor, gravar m m) i landskapet? Det kommer att ske i nära samverkan med kulturgeografi, ortnamnsforskning och i viss mån även med miljöarkeologi. Det innebär att *Centrala platser och centrala områden*, har nära anknytning till övriga tre rubriker men att en annan aspekt läggs på resultaten.
- Vanligtvis studeras elitens framväxt i samhället under äldre bronsålderns och under folkvandringstiden. Men vad händer mellan dessa perioder med en dominerande aristokrati? Kan vi följa samma elit under hela perioden eller sker det växlingar över tid vilka manifesteras olika under olika perioder?
- I Västra Östergötlands jordbruksbygd etablerade sig en järnåldersaristokrati som under medeltid kom att vara viktiga aktörer vid riksbyggnaden. Bansträckan berör ett landskap där dessa manifesterat sin närvaro genom monument, gravar och senare genom runstenar, kyrkor och tätorter. Aristokratins ställning byggde på förmågan att tillskansa sig ett herravälde över de resurser som fanns. Här finns beröringen mellan storgårdarnas befolkning, eliten, och de ”vanliga” människorna.

- Vilka är de kommunikationsleder som framkommer i det kulturgeografiska materialet och hur förhåller sig vägsträckningen i Landstorp till dem i frågan om till exempel äldsta kronologiska skede? Kan eventuella fynd och vägens konstruktion ge ingångar till Birgittatraditionen vid Kälvsten och pilgrimsfärder till Vadstena?

Miljöarkeologisk analys

De övergripande målsättningarna för Fågelstagruppern innebär lokala och regionala miljörekonstruktioner i syfte att understödja de arkeologiska undersökningarna och de synteser de genererar. De lokala analyserna eftersträvar att rekonstruera miljö och aktiviteter i anslutning till undersökta fornlämningar. De regionala miljöstudierna avser att åskådliggöra platsernas belägenhet i landskapet med vegetationsmiljön och odlingsmarkerna som viktiga komponenter. För att tillmötesgå de lokal- eller platsspecifika problemställningarna kommer en kombination av pollen-, makro-fossil- och vedartsanalys att utnyttjas. För att belysa olika aspekter av odling och annan markanvändning kan dessutom även kemiska och fysikaliska analyser komma ifråga. Den miljöarkeologiska analysen är också en aktiv del i den tvärvetenskapliga dialogen kring de ovan presenterade rubrikerna. Flera av frågeställningarna, exempelvis de som berör centralitet, kontinuitet och brytningstider, har direkt koppling till frågor om markutnyttjande.

Ortnamn

Ortnamnen är en viktig del i rekonstruktionen av det äldre kulturlandskapet. Syftet är dels att identifiera de äldsta namnskicken i området, dels att belysa de förändringar som sker med namnen och orden över tid. Det senare kan vara resultatet av ett medvetet manipulerande av landskapet som i sin tur speglar förändringar i samhället. Ortnamnsforskningen kommer att arbeta med kontinuitetsfrågor men också förhållandet mellan storgårdar och byar samt hur socknarna i området uppstått.

Kulturgeografi

Det kulturgeografiska arbetet innebär delvis en genomgång av befintligt kartmaterial för området och de äldre skriftliga källorna exempelvis de medeltida diplomerna. Syftet är även här att återskapa ett tidigare kulturlandskap och försöka identifiera och visa på jordägandets samt bebyggelsens utveckling från yngre järnålder och framåt. Även kulturgeografin kommer att arbeta med kontinuitetsfrågor samt förhållandet mellan storgårdar kontra byar och hur socknarna i området uppstått.

Publik verksamhet

Arbetet med den publika verksamheten för Fågelstagruppern inriktar sig framför allt mot en bredare allmänhet. Arbetet sker bland annat genom institutionellt samarbete, framför allt med Östergötlands länsmuseum, ÖLM, samt tillsammans med ideella föreningar och organisationer, däribland Aska härads hembygdsförening. Arbetet kommer att generera en populär skrift, broschyrer, webbsidor, tidningsartiklar, föreläsningar, skolbesök, etc. En utvärdering av det publika arbetet och en diskussion om kunskapsåterföring inom exploateringsarkeologin i allmänhet och *Slättbygdsprojektet* i synnerhet, kommer att ske i samarbete med Tema Q (Tema Kultur och samhälle) vid Linköpings universitet.

Metod

Under rubriken Målsättning presenterades de övergripande tankarna för hur arbetet med Fågelstagruppern, Slättbygdsens människor – bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv, är tänkt att drivas. Den plattform som det tvärvetenskapliga arbetet syftar till består av fyra ben; arkeologi, miljöarkeologi, ortnamnsforskning och kulturgeografi. Det tvärvetenskapliga arbetet sker dels individuellt och dels i fyra arbetsseminarier, under perioden 2003 – 2004. Nedan följer en metodgenomgång för de båda förstnämnda vetenskaperna. För ortnamnsforskningen och kulturgeografin hänvisas till de externa experter som är kopplade till *Slättbygdsprojektet* och som kommer att utföra arbetet.

Arkeologi

Lagring och analys i GIS

Syftet med GIS-stöd är att effektivisera lagring och användningen av lägesbunden information. Därigenom kan fler projektdeltagare använda information för både analys och en rad olika presentationsformer. Grundidén är att en gemensam datafångst och gemensam lagring för *Slättbygdsprojektet*, innebär minskat dubbelarbete. Strukturerad lagring innebär även en möjlighet att använda materialet i framtiden, i kommande projekt. Målet är att samla in grundinformation (läge och art) om alla kulturhistoriska objekt som kommer att användas i olika syften inom ramen för *Slättbygdsprojektet*. I första hand rör det sig om fornlämningar, kyrkor och bebyggelseplatser. Även nyfynd registreras. Ett andra mål är att göra en översyn över vilka kartor som finns över området.

GIS-arbetet kommer även att inriktas på digitalisering av viss information på de historiska kartöversläggen. Det gäller framför allt bytomter samt våtmarker.

Fältinventering

Fältinventeringen inriktas i första hand på att avgränsa de boplatsskomplex som undersöks. Genom fältvandringar vid lämplig årstid (vår och höst) räknar vi med att ha en god uppfattning om respektive boplatsskomplex utbredning.

Utgrävning

Generellt kommer matjorden vid undersökningstillfället att skiktvis avbanas ned till orörd mark eller lager/anläggningsnivå med hjälp av grävmaskin. Därefter vidtar handrensning av påträffade lämningar. Lös- och rensfynd tillvaratas. Undersökningsområdet, anläggningar, fynd och naturvetenskapliga prover mäts in och registreras digitalt (totalstation och Intrasis). Fynd- och anläggningsregistrering sker löpande under tiden för fältarbetet. Anläggningar undersöks och dokumenteras med sektionsritningar samt foto där detta är relevant.

Undersökningsområdena kommer dessutom att flygfotograferas i syfte att ta fram storskaliga översiktsbilder av fornlämningarna bl a för att belysa platsernas förhållande till de kringliggande kulturmiljöerna.

Prioriteringar

Med utgångspunkt från de olika arkeologiska objektens karaktär, utbredning och intensitet, som framkommit i utredningen och förundersökningsresultaten, samt framför allt från de för projektet övergripande målsättningar kommer ytorna inom de fem undersökningsområdena att prioriteras enligt följande.

1. Landstorp

Den totala ytan för slutundersökningen i Landstorp är cirka 9000 m².

- De delar av den neolitiska boplatsslämningen, öster om järnvägen, som finns inom exploateringsområdet undersöks i sin helhet för att kunna avgöra boplatssens utbredning. Inom området varierar anläggningstätheten och det blir därför viktigt att identifiera inre strukturer, ytor för speciella aktiviteter och eventuellt återkommande utnyttjande.
- Boplatsslämningarna från yngre bronsålder återfinns väster om järnvägen, på båda sidorna av landsvägen. De delar av boplatssens som finns inom undersökningsområdet kommer att undersökas i sin helhet dels för att bestämma boplatssens storleken och inre struktur, dels för att fastslå det kronologiska och stratigrafiska förhållandet till gravarna i området.
- Gravlämningar, brandgravar och en stensättning, finns väster om järnvägen, söder om landsvägen. Området kommer att prioriteras i syfte att fastställa omfång och kronologisk tillhörighet.

- Den medeltida väglämningen finns väster om järnvägen, norr om landsvägen. Den undersöks med ambitionen att urskilja eventuella lagerskillnader samt genom att ta tillvara på daterande fynd som komplement till ¹⁴C-dateringar.
- Övriga ytor inom undersökningsområdet kommer att undersökas extensivt, det vill säga de banas av med maskin samt karteras beroende på de anläggningar som framkommer och deras karaktär.

2. Fågelstad by

Den totala ytan för slutundersökning i Fågelstad by är cirka 2500 m² och är en mindre del av hela exploateringsytan som uppgår till cirka 10 000 m². Området sträcker sig från gården Fågelstad och drygt 200 meter västerut mot järnvägsövergången, på båda sidorna om landsvägen.

- Det bytomtslager som finns allra längst österut kommer att undersökas till cirka 100%. Detta görs med anledning av att de delar av lagret som finns inom undersökningsområdet är förhållandevis små vilket inte motiverar en hårdare prioritering. Dessutom är få liknande bytomtslager undersökta i Östergötland. Arbetet inriktas mot att ålders- och funktionsbestämma lagret samt att återfinna eventuella tidigare tomtbegränsningar i form av diken och äldre lämningar under lagret.
- De vendeltida boplatzlämningarna ansluter väster om bytomtslagret. Boplatzlämningar förekommer på båda sidorna om landsvägen. Ytorna kommer att undersökas i sin helhet för att bestämma boplatsens omfång och inre struktur samt deras relation till bytomten. Dateringar av anläggningarna är viktiga för att fånga kronologin i området.
- Kulturlagret från yngre brons-, äldre järnålder ligger i undersökningsytans västra del. Även detta lager är kraftigt begränsat av undersökningsområdet och kommer därför att grävs i sin helhet i syfte att samla in fynd och identifiera anläggningar såväl i som under kulturlagret. Viktigt är också att fånga kronologin med omgivande anläggningar. Få liknande boplatzlager från perioden har undersökts i Östergötland.
- De odlingslager som finns undersöks extensivt i syfte att bestämma stratigrafiska och eventuellt kronologiska förhållanden till övriga lämningar.

3. Hallingstorp

Den totala ytan för slutundersökningen i Hallingstorp är cirka 11 500 m².

- Kulturlagret från äldre bronsålder finns alldeles väster om järnvägen. Inga liknande kulturlager har tidigare undersökts i västra Östergötland. Bara en mindre del av lagret ligger inom exploateringsområdet. Därför kommer detta område att undersökas i sin helhet på så sätt att området rensas ned i tunna skikt för att fånga anläggningar, strukturer, stratigrafi och fynd. Här kan direkta jämförelser göras med lagret vid Fågelstad by. Beroende på kulturlagrets karaktär kan det bli aktuellt att ta bort delar av det med maskin för att identifiera underliggande anläggningar.
- Området med boplatzlämningarna från äldre järnålder börjar ett 50-tal meter öster om järnvägen. Ytan undersöks i sin helhet dels för att klarlägga boplatsens omfång och inre struktur, dels för att fastslå det kronologiska och stratigrafiska förhållandet till gravfältet RAÄ 14–19, i anslutning till undersökningsområdet.
- Övriga ytor undersöks extensivt, det vill säga banas av med maskin samt karteras beroende på de anläggningar som framkommer och deras karaktär.

4. Sund

Den totala ytan för slutundersökning i Sund uppgår till cirka 7200 m².

- Området med boplatslämningar från övergången äldre-, yngre järnålder ligger väster om järnvägen och undersöks i sin helhet i syfte att avgöra boplatstens omfång och inre strukturer.
- Boplatslämningarna från yngre bronsålder, strax öster om järnvägen, ansluter sannolikt till den tidigare borttagna sidoblocksgraven. Området undersöks i sin helhet för att förstå ytans omfång och dispositionen samt besvara frågor kring till exempel förhållandet mellan boplatssytor, gravar och ritual.
- Ett kulturlager som motsvarar Sunds bytomt, finns i undersökningsområdets nordöstra del. Lagret kommer att undersökas på samma sätt som bytomtslagret vid Fågelstad by, det vill säga till 100%. Detta motiveras med att den totala ytan av lagret som finns inom exploateringsområdet är kraftigt begränsad och att få liknande bytomtslager undersökts tidigare i Östergötland. Syftet är att samla in fynd och identifiera anläggningar såväl i som under lagret.
- Spår efter äldre odling, diverse odlingslager och åderspår, förekommer på båda sidor av järnvägen. Dessa lämningar undersöks extensivt, det vill säga schaktas fram och avgränsas samt att sektionsritningar upprättas. Extra arbetsinsatser utförs endast i de fall där stratigrafiska och kronologiska förhållanden till övriga lämningar kan fångas.

5. Russingstorp

Den totala ytan för slutundersökningen i Russingstorp uppgår till cirka 3500 m².

- Boplatslämningarna delar upp sig i två mindre ytor, norr och söder om den tidigare banvaktarstugan. Lämningarna består av tre ytor med kulturlager; det norra, det mellersta och det södra. Det norra lagret är mycket tunt och undersöks i sin helhet, i den mån det låter sig göras. Det mellersta kulturlagret är bäst bevarat och har högt informationsvärde i form av anläggningar samt fynd. Det är sannolikt ett avsatt golvlager i ett hus. Därför kommer tyngdpunkten vid undersökningen att läggas vid detta även om endast en mindre del av lagret faller inom exploateringsytan. Lagret rensas ned i tunna skikt för att fånga anläggningar, strukturer, stratigrafi och fynd. Även det södra lagret grävs på ett liknande sätt men något mindre intensivt. Liknande lämningar har tidigare undersökts i den östgötska övergångsbygden men aldrig i fullåkersbygd.

Miljöarkeologisk analys

Rapporteringen av analysresultaten för pollen-, makrofossil och vedartsanalys sker i två steg. En första rapportering innefattar metodredovisning, fyndlistor samt en kortare diskussion kring resultaten. Kostnaden för denna rapportering ingår i analyskostnaden. De miljöarkeologiska insatserna kommer i sin skriftseriepublicering att koncentrera resultatredovisningen till ett begränsat antal "tidsfönster". Beroende på resultaten i projektets olika delar kommer ett antal åldrar att väljas ut och illustreras som fotografiska rekonstruktioner. Genom datormanipulerade fotografier kommer dessa rekonstruktioner att illustrera bebyggelse och omgivning i den detaljeringsgrad som de traditionella arkeologiska såväl som de miljöarkeologiska resultaten medger. I illustrationerna kommer bland annat den för perioden karakteristiska markanvändningen och odlingsekonomin att beskrivas.

Pollenanalys

Pollenanalys av våtmarkernas lagerföljder kommer att vara viktig för rekonstruktion av kulturlandskapsutvecklingen i ett långtidsperspektiv. Pollenanalysen utförs så att olika omfattande områden täcks in, ett regionalt och ett mer lokalt. Analysarbetet utförs av Mats Regnell i samarbete med personal från Institutionen för Naturgeografi och Kvartärgeologi, Stockholms universitet. Arbetet med pollenanalysen är uppdelat i två faser.

1. Prospektering

Fältarbetet innebär borrhning och provtagning med ”rysseborr” samt dokumentation av de undersökta lagerföljderna. Arbetet redovisas internt för projektmedarbetare och andra personer knutna till projektet.

2. Analys

Med utgångspunkt från de prospekterade studierna väljs två lokaler ut för Pollenanalys. Syftet med två pollenstaplar är att dels fånga en regional bild, dels en lokal bild som tar sin utgångspunkt i de dödishålor som finns vid Hallingstorp. Till analysen tillkommer tio ¹⁴C-prover per pollenstapel.

Makrofossilanalys

Makrofossilanalys kommer framför allt att användas för undersökning av gödsling och flersädesbruk samt betesdrift och annat markresursutnyttjande. Makrofossil kan även komma att ge information om funktionsuppdelning av olika gårdsenheter (bostad, stall, lada etc).

Jordprover tas från samtliga lokaler och från varje stratigrafisk enhet. Strategiska val kommer att ligga till grund för vilka prover som analyseras. För att rationalisera och effektivisera studierna av växtrester från boplatssammanhang, kommer preparering av jordprover för makrofossilanalys i största möjliga mån att ske i fält. Prepareringen sker av särskilt utbildad personal.

Vedartsanalys

Det förhistoriska och medeltida utnyttjandet av omlandet inbegrep även ett generellt eller selektivt uttag av ved för virke och bränsle. I syfte att studera utnyttjandet av olika träslag, i skilda områden under skilda tider, är vedartsbestämningar av träkol på utvalda platser av stor betydelse. Vedartsbestämningar i kombination med pollenanalyser kan peka på vilka träslag som valts ut. Dessa kunskaper kan därefter användas för att diskutera olika aspekter av utnyttjandet av ett visst träslag. En viktig del av trädnutnyttjande, men sällan belyst, är lövfoderbruk. Problematiken kring lövfoderbrukets införande och utveckling kommer att få särskilt utrymme i de miljöarkeologiska analyserna. Den fördjupade vedartsbestämningen kommer att utföras på de redan preparerade och analyserade makrofossilproverna. Resultaten blir en del i den övergripande tvärvetenskapliga diskussionen med bland annat kulturgeografen.

Kvartärgeologi

En lika viktig som ofta ignorerad aspekt av arkeologiska undersökningar är förmågan att förstå och förklara strukturer i marken. Erfarenhetsmässigt innebär undersökningar återkommande att fenomen, naturliga eller orsakade av människan, lämnas åt sidan för att det saknas kunskap att förklara dem. Kvartärgeologisk expertis kommer därför att understödja det arkeologiska fältarbetet i hänseende till karakterisering av markstrukturer av olika slag. Detta understöd kommer förutom dokumentation att innebära vissa kemiska och fysikaliska analyser, samt vid behov engagemang av sedimentologisk eller pedologisk expertis.

Osteologi

Mängden benmaterial från slutundersökningarna förväntas vara ganska begränsat. Det huvudsakliga osteologiska arbetet är därför inriktat mot en grundläggande analys av materialet. Det osteologiska materialet kan, med utgångspunkt från de fem förundersökningarna, antas till stora delar bestå av väl fragmenterat benmaterial, såväl brända som obrända. I huvudsak kommer det att bestå av tamboskap men det kan även finnas inslag av vilda djur vilket kan föras till diskussionen om lokalt resursutnyttjande och näringsfång. Det kan dessutom förväntas framkomma ett humanosteologiskt material med utgångspunkt från de gravanläggningar som noterats vid förundersökningarna i Landstorp och Hallingstorp. Den osteologiska analysen utförs av personal inom UV.

Projektorganisation

Projektsamordnare för *Slättbygdsprojektet – västra Östergötlands kulturlandskap i ett långtids-perspektiv* är docent Anders Kaliff, projektchef på RAÄ, UV Öst.

Projektledare för Fågelstagruppern är Göran Gruber, RAÄ, UV Öst.

Projektledare för Motaladelen är Tom Carlsson, RAÄ, UV Öst.

Projektledare för Skänningedelen är Rikard Hedvall, RAÄ, UV Öst.

Undersökningarna ingår i en gemensam projektorganisation för hela bansträckningen. Projektövergripande referensgrupp för hela Slättbygdsprojektet består av:

Professor emeritus Hans Andersson, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet. Arkeologisk referensperson för hela projektet och med särskilt engagemang vad gäller undersökningarna i Skänninge. Deltar i referensgruppsseminarier.

Professor Ola Kyhlberg, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet. Arkeologisk referensperson för projektet som helhet. Deltar i referensgruppsseminarier.

Professor Jan Paul Strid, Institutionen för Språk och kultur, Linköpings universitet. Utför en analys av ortnamnsskicket utmed hela bansträckningen, med en fördjupad analys av området mellan Skänninge och Motala (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan). Deltar i referensgruppsseminarier.

FL Johan Berg, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, utför en kulturhistorisk analys av landskapet utmed hela bansträckningen, med utgångspunkt från äldre lantmäteriakter och andra arkivalier samt fältinventeringar. En fördjupad studie utförs av området mellan Skänninge och Motala (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan). Deltar i referensgruppsseminarierna.

FD Mats Anglert, RAÄ UV Syd, utför en kulturhistorisk analys utifrån det medeltida arkeologiska materialet (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan). Deltar i referensgruppsseminarierna.

FD Mats Regnell, Arkeologiskt Naturvetenskaplig Laboratorium, Göteborg. Utför miljöarkeologiska analyser med avsikt att skapa en bild av landskaps- och vegetationsutvecklingen i ett långtidsperspektiv (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan). Deltar i referensgruppsseminarierna.

Fågelstagruppern

Projektledare Fågelstagruppern: Göran Gruber, RAÄ UV Öst. Ansvarar för fältarbetet och avrapportering i alla tre stegen.

Biträdande projektledare: Lisa Larsson, RAÄ UV Öst. Huvudsaklig arbetsuppgift att framställa DAFF-rapporten vilket också innebär ansvar för inmätningar och Intrasisarbetet. Bidrar med textmaterial till projektpublikationen i UV:s skriftserie samt till den populärvetenskapliga skriften.

Arkeolog: Lars Lundqvist, RAÄ UV Öst, Ansvarar för GIS-arbete. Bidrar med textmaterial till projektpublikationen i UV:s skriftserie samt till den populärvetenskapliga skriften.

2 amanuenser kommer att anställas under fältarbetet. I mån av eget intresse kommer de att bidra med textmaterial till den externa webb-sidan samt till den populärvetenskapliga skriften.

Övriga referenser/externa specialister för Fågelstagruppern

Professor Peter Aronsson, Tema Q (Tema Kultur och samhälle), Linköpings universitet, leder utvärderingen av den publika verksamheten och den kunskapsåterföring som projektet genererat ur ett beställar- och mottagarperspektiv.

FD *Sven Karlsson*, Institutionen för Naturgeografi och Kvartärgeologi, Stockholms Universitet. Bidrar med expertkunskap till den miljöarkeologiska analysen.

Arkeolog *Marie Ohlsén*, Östergötlands Länsmuseum. I det arkeologiska uppdraget ligger även förmedling av de uppnådda resultaten till uppdragsgivare, berörda institutioner och allmänhet. Länsmuseets del i Banverksprojektet koncentreras på förmedling, som kommer att utföras via olika medier.

Genomförandeplan

Fälтарbetet

Fälтарbetet är beräknat att pågå under en tid motsvarande två fältsäsonger med start sommaren 2003.

Publicering

- **DAFF.** Redovisningen av undersökningsresultaten från respektive undersökningsområde kommer att ske i en så kallad DAFF (Dokumentation av fälтарbetsfasen). DAFF-arbetet för varje plats sker parallellt med undersökningen. Efter avslutat fälтарbete finns avsatt tid för hantering av bilder och analyser samt för sammanställning av DAFF-rapporten.
- **UV:s skriftserie.** En övergripande och syntetiserande vetenskaplig publikation kommer att produceras vars preliminära titel är *Det mångfacetterade landskapet –västra Östergötlands jordbruksbygd i ett långtidsperspektiv*. Den inbegriper hela bansträckningen med fördjupade analyser av områdena som berörs av fälтарbetena. Publikationen kommer i huvudsak att vara indelad i fyra tematiska kapitel; Ortnamnsforskning, Kulturgeografi, Förhistorisk arkeologi och Medeltidsarkeologi
- **UV:s skriftserie.** Undersökningarna kring Fågelsta ingår som ett av tre delprojekt i *Slättbygdens projektet*. För denna del kommer även en vetenskaplig publikation, *Slättbygdens människor – bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv*, att publiceras. Den tar sin utgångspunkt från de fem slutundersökningsplatserna kring Fågelsta. De arkeologiska resultaten vävs samman i en tvärvetenskaplig dialog med miljöarkeologi, ortnamnsforskning och kulturgeografi. Publikationen kommer att vara indelad i fyra kapitel (jmf med Målsättning). Kontinuitet och brytnings-tider, Lokalisering och markutnyttjande i ett lokalt perspektiv, Bebyggelse och boplatstruktur samt Centrala platser och centrala områden. Dessutom kommer de miljöarkeologiska resultaten att redovisas bland annat i ett antal tidsfönster.
- **Vetenskaplig artikel.** I samband med utvärderingen av det populärvetenskapliga förmedlings-arbetet och dialogen med allmänheten (se det övergripande projektprogrammet) kommer en vetenskaplig artikel att skrivas. Arbetet leds av professor Peter Aronsson, Tema Q (Kultur och samhälle) vid Linköpings universitet. I vilket sammanhang artikeln skall publiceras är ännu ej fastställt.
- **Populär publikation.** En populärvetenskaplig bok som berättar om det kulturhistoriska landskapet kring Fågelsta och angränsande socknar, ska publiceras. Texterna kommer delvis att ta sin utgångspunkt från de båda skriftserievolymerna. Dessutom kommer den innehålla omarbetat textmaterial från den externa hemsidan. Intentionen är att den populärvetenskapliga publikationen också ska innehålla bidrag från olika ideella organisationer såsom Aska härads hembygdsförening och Motalas arkeologiska förening.

- *UVs externa hemsida*, www.raa.se/uv kommer under projektets gång vara en av de viktigaste kommunikationskanalerna mot allmänheten. Sidan kommer regelbundet att uppdateras dels med information som speglar det pågående arbetet, dels med mer ingående artiklar om till exempel fornlämningar och lösfynd i området men också med texter vilka tar sitt ursprung i de frågeställningar som är uppställda för Fågelstagruppern. Webbsidans innehåll kommer att vara en viktig del i den populärvetenskapliga publikation som ska produceras.

Ansvarsförhållanden

Projektsamordnare för Slättbygdsprojektet och projektchef RAÄ, UV Öst:

Anders Kaliff, UV Öst, tel 013-24 47 47.

Projektledare Fågelstagruppern, RAÄ, UV Öst: Göran Gruber, UV Öst, tel 013-24 47 33.

Uppdragsgivare: Banverket, Östra Banregionen, tel 08-762 20 20.

Handläggare på Länsstyrelsen i Östergötlands län: Carin Claréus, tel 013-19 62 27.

Referenser

- Arbman, H. 1942. Östgötska storbondegravar från 700-talet e Kr. *Östergötlands fornminnes och museiförenings meddelanden*. 1939 – 41.
- Browall, H. 1991. Om förhållandet mellan trattbägarkultur och gropkeramisk kultur. *Västsvenska stenåldersstudier*. Browall, H., Persson, P. & Sjögren, K-G. (red). GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter No 8. Göteborgs Universitet, Institutionen för arkeologi. 1991. Göteborg.
- Browall, H. 1997. Broby vid Alvastra. *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. Åkerlund, A. (red) m fl. Stockholm Archaeological Reports 33. SHM & Institutionen för arkeologi, Stockholms Universitet.
- Carlsson, T., Kaliff, A. & Larsson, M. 1999. The Mesolithic in Eastern Central Sweden. *The Mesolithic of Central Scandinavia* Boaz, J. (red). Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke Nr 22. 1999. Oslo.
- Carlsson, T., Kaliff, A., Molin, A., Molin, F. och Sundberg, K. 1996. Hulje – Boplats, Skärvsten och Gravar. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Linköping* 1996:63. Linköping.
- Carlsson, T., Elfstrand, B., Gruber, G., Larsson, L., Molin, F. och Nielsen, A-L. 2000. Ett arkeologiskt linjeprojekt i västra Östergötland. Motala – Mjölby. Arkeologiska utredningar, etapp 2 och förundersökningar. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Öst* 2000:12. Linköping.
- Ericsson, A., Ersgård, L., Fernholm, R., Lindeblad, K., Lindgren-Hertz, L., Molin, F. och Nielsen, A-L. 2000. Vetenskaplig verksamhetsplan för UV Öst. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Öst* 2000:21. Linköping.
- Ericsson, A. 2000. Odlingslandskapets arkeologi. Vetenskaplig verksamhetsplan för UV Öst. Arkeologiskt program 2000 – 2002. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Öst* 2000:21. Linköping.
- Hedvall, R. 1995. Agrarbebyggelsen i Östergötland under järnålder och medeltid. Medeltida agrarbebyggelse och exploateringsarkeologi – kunskapspotential och problemformulering. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Stockholm* 1995:20. Stockholm.
- Hedvall, R., Molin, F., Nilsson, P. och Sundberg, K. 2002. Ett arkeologiskt linjeprojekt i västra Östergötland, del 2. Motala – Mjölby, Västra Stenby, Fivelstad, Skänninge och Mjölby socknar, Östergötland. Arkeologisk utredning och förundersökningar. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Linköping* 2002:8. Linköping.
- Helmfrid, S. 1962. *Östergötland "Västanstång"*. Studien über die ältere agrarlandschaft und ihre genese. Stockholm.
- Holm, J., Olsson, E. & Weiler, E. 1997. Kontinuitet och förändring i senneolitikum. *Regionalt och Interregionalt – Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Larsson, M. & Olsson, E. (red). Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 23.

- Kaliff, A. 1999. *Arkeologi i Östergötland – scener ur ett landskaps förhistoria*. OPIA 20. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet. Uppsala.
- Kaliff, A. 2001. Gothic Connections – Contacts between eastern Scandinavia and the southern Baltic coast 1000 BC – 500 AD. OPIA 26. Department Of Archaeology and Aciend History, Uppsala University. 2001 Uppsala.
- Karlsson, P. 2000. Ålebäcken vid Alvastra. Arkeologisk Förundersökning. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Öst* 2000:9. Linköping.
- Larsson, L. och Lindeblad, K. 1994. Ny optokabel, Vadstena – Motala. Arkeologisk utredning och förundersökning. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar, *Rapport UV Linköping* 1994:71. Linköping.
- Larsson, L., Nilsson, P. och Ulfhielm, A. 1997. Riksväg 50, Del 2, Jönköping – Örebro, delen Ödeshög – Motala. Arkeologisk utredning, etapp 1. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Linköping* 1997:3. Linköping.
- Larsson, M. 1993. Den flyttande gården – Äldre järnåldersbosättningar i Mjärdevi, Linköping. *Arkeologi i Sverige*. Ny följd 2. Stockholm.
- Larsson, M. 1994. Sten- och järnåldershus vid Brunneby. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Linköping* 1994:1. Linköping.
- Larsson, T. B. 1993. *Vistad. Kring en befäst gård i Östergötland och Östersjökontakter under yngre bronsålder*. Studia Archaeologica Umensis 4. Umeå.
- Lindeblad, K. & Nielsen, A-L. 1997. Centrala platser i västra Östergötland under 200 – 1200 e Kr – ett försök till rumslig analys. Riksväg 50, Arkeologisk utredning, etapp 1, Jönköping – Örebro, delen Ödeshög – Motala. Larsson, L., Nilsson, P. & Ulfhielm, A. (red). Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Linköping* 1997:3. Linköping.
- Lundqvist, L. 1996. Skreaprojektet: om ett halländskt bebyggelserum under brons- och järnålder. *Bilder av halländsk arkeologi – en bok tillägnad Lennart Lundborg* (Rosengren, E.) Utskrift 5. 1996.
- Lundqvist, L. 2000. *Järnålderns centra – exempel från Halland och Västergötland*. GOTARC Serie C. Arkeologiska Skrifter No. 35. Göteborgs Universitet. Göteborg.
- Nerman, B. 1936. En bronsåldersbygd med storhög i Östergötland. *Fornvännen* 1936, häfte 2. Stockholm.
- Nielsen, A-L. 1997. Ny överföringsledning för renvatten mellan Motala och Fågelstad vattenverk. Arkeologisk förundersökning. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Linköping* 1997:54. Linköping.
- Nielsen, A-L. & Stålbom, U. 1997. Arkeologisk utredning etapp 2. Nytt dubbelspår Godegård – Mjölby. Delsträckan Fågelstad – Slomarp, komplettering. *RAÄ rapport, UV Linköping* 1997:44.
- Nielsen, A-L. 2000. Centrala platser i Östergötland under järnålder. Vetenskaplig verksamhetsplan för UV Öst. Arkeologiskt program 2000 – 2002. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Öst* 2000:21. Linköping.
- Nilsson, P. 1996. Nytt dubbelspår Godegård – Mjölby. Delsträckan Motala C – Fågelsta. Motala stad och Västra Stenby socken, Motala kommun, Östergötland. Arkeologisk utredning, etapp 1. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Linköping* 1996:40. Linköping.
- Näsman, U. 1998. Sydskandinaviska platser i ljuset av merovingisk och anglosaxisk analogi eller i vad är det som centralplatserna är centrala. *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsförändringar under Järnåldern. En vänbok till Berta Stjärnquist*. Uppåkrastudier 1. Larsson, L. & Hårdh, B. (red). Stockholm.
- Molin, F. 1999. Mellan Skog och Slätt – äldre järnålderns bebyggelse och byar i Västra Östergötland. *Olika perspektiv på en arkeologisk undersökning i västra Östergötland*. Kaliff, A. (red). Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 28. Linköping.
- Schibbye Landskap AB. 2001. *Nationell stamväg Motala – E4*. Översiktlig kulturmiljöanalys. Vägverket 2001.
- Ternström, C. 2000. Hästholmen 7:1, Västra Tollstad sn, Ödeshög kn, Ög län. Arkeologisk förundersökning. *Rapport* 4:2000. Östergötlands Länsmuseum.

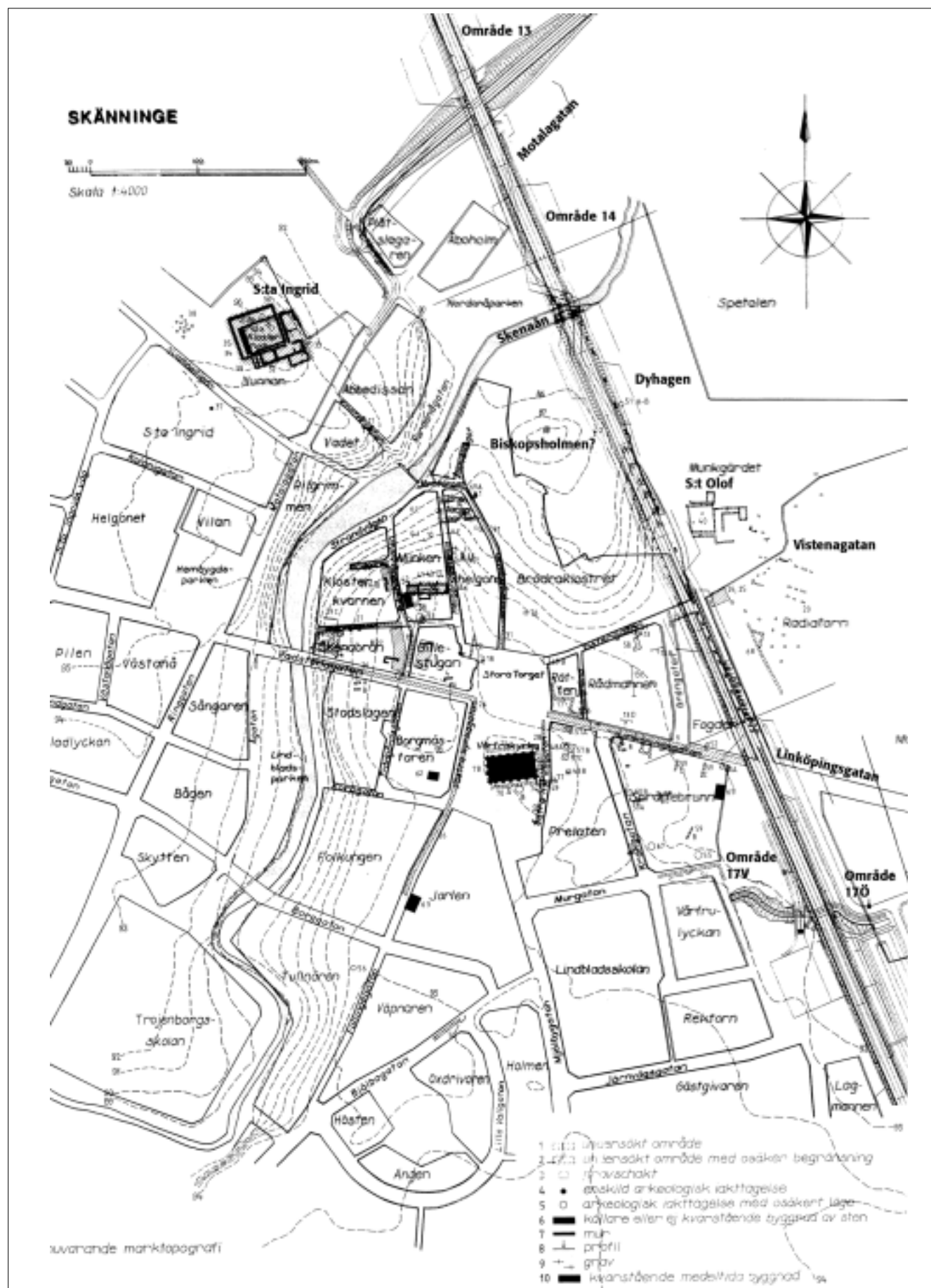
- Ulfhielm, A. 1995. Nytt dubbelspår Godegård – Mjölby. Delsträckan Länsgränsen – Källsjön (Torvmossen), Delsträckan Fågelsta – Slomarp. Arkeologisk utredning, etapp 1. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Linköping* 1995:54. Linköping.
- Ulfhielm, A. 1997. Nytt dubbelspår Norrsten – Slomarp. Skänninge stad, Mjölby kommun, Fivelstad, Styra och Västra Stenby socknar Motala kommun. Arkeologisk utredning, etapp 2. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Rapport UV Linköping* 1997:2. Linköping.
- Östmark, K. 1972. Fornlämning 17. Gravar från äldre järnåldern samt röjningsröse. Arkeologisk undersökning 1972. Fågelsta, Västra Stenby socken. Östergötland. RAÄ. *Rapport, Uppdragsverksamheten*. 1979:29. Stockholm.

Otryckta källor

Cnatingius, B. 1925. Rapport ATA, dnr 37, 7 januari 1925.

Linköping den 14 april 2003

Göran Gruber
Riksantikvarieämbetet

Stadsplanekarta över Skänninge från Hasselmo Medeltidsstaden 40, Skänninge, 1983. Kompletterad av RAÄ UV Öst 2003. Bansträckningen genom Skänninge med de aktuella undersökningsområdena.

Bilaga 2. Undersökningsplan Skänninge

Länsstyrelsens dnr: 220-3775-00.

Plats: Skänninge, Mjölby kommun, Östergötland.

Fornlämningsnr: RAÄ 5 och 20.

Fornlämningstyp: Byggnadslämningar och kulturlager från centralorten och staden Skänninge från perioden tidig medeltid – efterreformatorisk tid. Tidigmedeltida verkstadsområden. Tidigmedeltida efterreformatoriska agrara lämningar. Byggnadslämningar från dominikanerkonventet S:t Olof. I mindre omfattning förhistoriska boplatzlämningar.

Undersökningstyp: Slutundersökning.

Orsak till undersökningen: Nytt dubbelspår Motala – Mjölby samt ny planskild korsning vid Motalagatan.

Uppdragsgivare: Länsstyrelsen i Östergötlands län.

Kostnadsansvarig: Banverket, Östra Banregionen.

Riksantikvarieämbetets dnr: 423-1717-2003.

UV:s projektnummer: 1510175.

Inledning

Inför utbyggandet av ett planerat dubbelspår mellan Mjölby och Motala genomförs ett arkeologiskt linjeprojekt med undersökningar koncentrerat till tre områden. Dessa utgörs av Motala, Fågelstaområdet och Skänninge. Föreliggande undersökningsplan avser undersökningarna i Skänninge. Undersökningar inför anläggandet av en gång- och cykelväg/tunnel vid järnvägsstationen har delvis genomförts. Slutundersökningen på den västra sidan av järnvägsspåret är klar, område 17V, medan en eventuell slutundersökning på motstående sida, område 17Ö, tillsvidare är uppskjuten.

Skänninge

Skänninge har i flera sammanhang framhållits som en av Östergötlands tidigmedeltida centralorter. I det arkeologiska materialet finns en del som stärker denna bild, bl a det stora antalet runstenar samt fynd av tidigmedeltida gravmonument, s k eskilstunakistor vid två kyrkplatser i staden. Från stadsområdet finns i övrigt mindre material från ett fåtal platser med tidigmedeltida kulturlager. Skänninges omland utmärks av det största antalet runstenar i länet. I angränsande socknar, bl a Bjälbo och Högby, har ett stort antal tidigmedeltida gravmonument påträffats. Sammantaget visar detta på Skänningeområdets särställning under yngre järnålder och tidig medeltid.

Den planerade järnvägen kommer att beröra en drygt 700 meter lång sträcka genom Skänninge stads östra ytterområde. Dessutom tillkommer en knappt 400 meter lång sträcka för den planerade planskilda Motalagatan. Vid förundersökningarna utmed dessa sträckningar påträffades.

- Tidigmedeltida lämningar från tiden före stadsetableringen. De utgjordes av omfattande kulturlager, byggnader, ugnar och hantverksavfall. Lämningarna påträffades på flera platser utmed sträckan.
- Grundmurar och kulturlager från ett av landets äldsta dominikanerkonvent.
- Medeltida/efterreformatiska bebyggelselämningar och kulturlager.
- Agrara lämningar från medeltid och nyare tid.
- I mindre omfattning förhistoriska boplatslämningar.

Ett antal mindre arkeologiska undersökningar har berört den medeltida staden Skänninge. Större undersökningar har inte genomförts sedan slutet av 1970-talet. Banverkets planerade dubbelspår mellan Mjölby och Motala ger därför mycket goda möjligheter att kunna studera ortens urbanisering från tidig centralort under yngre järnålder/tidig medeltid till en fullt utvecklad medeltida stad under 1200-talet.

Utan tvivel har redan förundersökningarna visat på lämningar som kan ge en helt ny bild av Skänninges tidiga historia. Inte minst gäller detta den medeltida centralortens förvånansvärt stora utbredning samt till stora delar rumsligt avvikande utbredning i förhållande till den senare staden.

Exploateringsområdet ligger i huvudsak utanför den förmodade utbredningen av den medeltida stadsbebyggelsen. På flera platser förekommer tjocka kulturlager med bebyggelselämningar och hantverksmaterial från tidig medeltid. Kunskapen om den tidiga centralorten Skänninge är av stor vikt för förståelsen av de medeltida centralorternas karaktär och rumslighet, ett tämligen outforskat problemområde. Undersökningarna kommer därmed att kunna tillföra ny kunskap kring urbaniseringen i ett östgötskt perspektiv (VVPL UV Öst, Lindeblad 2000).

Antikvarisk bakgrund

Riksantikvarieämbetet UV Öst utförde år 1995 – 1997 arkeologiska utredningar inför det planerade dubbelspåret genom Skänninge (Ulfhielm 1995; Ulfhielm 1997; Nielsen & Stålbom 1997). År 1999 genomfördes de arkeologiska förundersökningarna för dubbelspåret i Skänninge (omr 14 – 16) (Carlsson m fl 2000). Under våren år 2000 utfördes en förundersökning för en ny planskild korsning vid Motalagatan norr om staden (område 13). Samtidigt genomfördes en förundersökning för en planerad gång- och cykelväg under järnvägen vid järnvägsstationen, i stadens sydöstra utkant, (omr 17) (Hedvall 2002). Hösten 2002 gjordes en slutundersökning i Järnvägsparken för den ena delen av denna gång- och cykelväg (omr 17V). Överklagande från boende i området har lett till att en fortsättning av detta delprojekt, i område 17Ö, är uppskjutet tills vidare.

- Vid Motalagatan, (omr 13), planeras en ny planskild korsning. Norr om järnvägen påträffades två större parallella diken och hägnadsspår. Utmed det ena diket fanns dessutom ett stort antal pinnhål från en hägnad. Anläggningarna begränsade ett kulturlager åt nordväst vilket täckte ett fåtal förhistoriska anläggningar. Söder om järnvägen fanns flera kulturlagerrester med ett mindre antal anläggningar som årderspår och härदार varav två härदार ¹⁴C-daterades till yngre stenålder respektive äldre bronsålder. Vid Vretavägen undersöktes byggnadslämningar och ett stratifierat kulturlager med tidigmedeltida keramik. Dessutom påträffades begränsningsverk i form av dike och stolp- och störhål. Exploateringsområdet är 11 500 m².

- Söder om Motalagatan och fram till Skenaån (omr 14) berördes ett kulturlager med boplatslämningar och ett omfattande verkstadsområde med grophus från 1000 – 1200-talen. Materialet visar främst på horn- och benhantverk men även metallhantering. De yngre delarna av lagret kunde dateras till högmedeltid. Exploateringsområdet är ca 1750 m².
- Söder om Skenaån och fram till den höjd där S:t Olofkonventet grundlades (Dyhagen) påträffades lämningar från ett bronsgjuteri, en träbroläggning och avfallslager. Kol från verkstadsaktiviteterna är ¹⁴C-daterade till 1100- eller 1200-talet. Exploateringsområdet är ca 1000 m².
- Mellan Dyhagen och Vistenagatan påträffades flera murar, ett eventuellt tegelgolv, stenläggningar, kulturlager och raseringslager till det medeltida dominikanerklostret S:t Olof (RAÄ 20). Exploateringsområdet har efter förundersökningen minimerats men såväl murar som kulturlager kommer sannolikt att beröras. Exploateringsområdet är ca 250 m².
- I området mellan Vistenagatan och Linköpingsgatan finns också medeltida och efterreformatoriska byggnadslämningar, stadens begränsningsverk i form av diken samt agrara lämningar. Exploateringsområdet är ca 1300 m².
- Vid nuvarande järnvägsstation planeras en gång- och cykelväg under järnvägen. En del av den tänkta sträckningen är slutundersökt (17V) medan den andra delen tills vidare är skrinlagd efter protester från närboende (omr 17Ö). Vid järnvägsparken (omr 17V), undersöktes ett tidig-medeltida grophus, ett hög-/senmedeltida dike och kulturlager innehållande ett rikligt fyndmaterial. Det utgjordes av keramik, ett 20-tal mynt från tidigt 1200-tal och fram till 1600-tal, flera ströningar och beslag samt vikter och blyplomber. Diket verkar vara ett för stadsbebyggelsen begränsande byggnadsverk vilket kan ha varit kompletterat med en vall och ett plank. På den östra sidan om järnvägen, mitt emot järnvägsstationen, (omr 17Ö) fanns agrara lämningar under ett kulturlager med avfall från ben- och hornhantverk. Kulturlagret ¹⁴C-daterades till slutet av 1100 – 1200-tal. Exploateringsområdet för den planerade planskilda korsningen (omr 17) är ca 2400 m².
- Sammantaget utgör exploateringsområdet, för dubbelspåret exklusive område 17, en yta på ca 15 800 m².

Arkeologisk potential

Urbanisering har tidigare diskuterats och definierats utifrån tre skilda kriterier; de funktionella, de topografiska och de inre rättsligt – administrativa. De motsvarar, i nämnd ordning, begreppen centralort, tätort och stad. Dessa begrepp användes i projektet *Medeltidsstaden*. En ort som hyser speciella funktioner gemensamt för ett större omland, som t ex en marknad, en tingsplats eller en kyrka, benämns som centralort. Om orten dessutom hade en stadigvarande bebyggelse som var större än den omgivande agrara bebyggelsen karaktäriserades den som en tätort. Central- eller tätorten karaktäriserades som en stad om den hade ett eget rättsväsende och egna styrelseformer i förhållande till omlandet (Andersson 1979 och 1990). På senare år har urbaniseringen studerats i ett längre tidsperspektiv, i ett större rumsligt sammanhang och det läggs inte längre lika stor tyngdpunkt på det formella stadsbegreppet (se vidare t ex Augustsson 2000, Andersson 2002).

Skänninge nämns första gången år 1178 i ett brev utfärdat av påven Alexander III (Hasselmo 1987:240). Orten framstår, utifrån de ovan nämnda kriterierna, i det skriftliga materialet som en fullt utvecklad stad senast under 1200-talet. Arkeologiskt material har dock kunnat datera två av stadens kyrkor till 1000/1100-tal, S:t Martin och Allhelgonakyrkan. Det arkeologiska materialet antyder att platsen tidigt varit en centralort långt innan den utvecklades till stad i formell mening. Vid mindre undersökningar under senare år har man på olika ställen i staden påträffat lämningar som är äldre än, och som har en annan utbredning än, den medeltida stadsbebyggelsen (Hasselmo

1987; Björkhager 2000 i manus; Carlsson m fl 2000; Hedvall m fl 2002; Nielsen 2002). Undersökningarna har varit av en så ringa omfattning att frågor kring bebyggelsens omfattning, karaktär, organisation etc inte har kunnat belysas. De tidiga lämningarna begränsas till ett område väster om Skenaån vid S:t Martins kyrka, broövergången vid Järntorget samt ett större område, själva högpaltån, öster om ån. I och kring staden finns också ett stort antal runstenar och vid de två äldsta kyrkorna har sk eskilstunakistor påträffats. De förstärker bilden av en bygd kontrollerad av lokala stormannafamiljer under yngre järnålder och tidig medeltid (Hasselmo 1983, Lindeblad och Nielsen 1997).

Skänninge ligger i ett utpräglat jordbrukslandskap och har vuxit fram mitt i denna rika bygd omgiven av stormansgods och kungsgårdar, som Bjälbo, Biskopsberga och Högby, där Bjälbo anses ha varit folkungaättens huvudsäte. Vilken betydelse godsen har haft för centralorten och den senare staden är oklar. Generellt uppfattas dock de tidiga centralorterna som nära förknippad med en aktiv aristokrati (Hasselmo 1992:50; VVPL UV Öst, Ersgård 2000; Andersson 2002).

Skänninge anses, på grund av sitt centrala läge i den rika jordbruksbygden och genom ett välutvecklat vägnät, under tidig medeltid ha fungerat som uppsamlingsplats för den omgivande bygdens agrara överskottsproduktion (Hasselmo 1987:239). Genom staden löper Skenaån som har förbindelse med Svartån och vidare med Roxen. Flera viktiga äldre landvägar har också sammanstrålat i staden t ex eriksgatan.

Beträffande 1200-tals staden finns ett omfattande skriftligt material som belyser stadsbildningen och de institutioner som staden rymde.

- Enligt en skriftlig källa från 1280 fanns i Skänninge ett hospital före 1208 vilket troligen är landets äldsta.
- År 1237 etablerade dominikanerna Sveriges andra konvent i Skänninge, S:t Olof.
- Ett mynthus omtalas år 1285 i staden.
- Under 1270-talet grundades ett dominikanerkloster i stadens norra utkant, nunneklostret S:ta Ingrid. Klostret anlades vid S:t Martins kyrka.
- En tredje kyrka uppfördes vid sekelskiftet år 1300 – Vårfrukyrkan.
- Stadens sigill omnämns första gången år 1301.
- Ett Helgeandshus nämns i det skriftliga källmaterialet första gången år 1331 och antas ha legat i den sydöstra stadens utkant, vid Järnvägsparken.
- En höjd i stadens nordöstra utkant, intill järnvägen, har föreslagits som Biskopsholmen, omnämnd i skriftligt material från 1400-talets början. Möjligen rör det sig om en befäst gård som tillhörde biskopen. Platsen utgörs idag av en markant höjd i den sk Dyhagen vilken tidigare varit sank. Vid en äldre arkeologisk undersökning av kullen påträffades sintrat medeltida tegel, murrester, byggnadstimmer och ett spetsformigt masverk i huggen kalksten. Biskopsholmen skulle kunna representera en utflyttning under högmedeltid från den stora byn Biskopsberga som ligger direkt norr om staden (Lovén 1996:246 ff). Något tiotal meter från denna höjd, i den sk Dyhagen, påträffades stockar och en träbroläggning vid förundersökningarna för dubbelspåret som också skulle kunna kopplas till denna eventuella befästa gård.

Den arkeologiska verksamheten har varit mycket begränsad i Skänninge. Framför allt rör det sig om mindre undersökningar vilka inte har sammanställts. I Medeltidsstaden från 1983 och i en artikel från 1987 har Margareta Hasselmo summerat de kunskaper som då fanns när det gäller

Skännings utbredning under 1000 – 1100-talen samt kunskapen om den medeltida staden (Hasselmo 1983; Hasselmo 1987). Bilden av det tidiga Skänninge har inte nämnvärt förändrats fram till de nu genomförda förundersökningarna.

Kunskapen om de tidigmedeltida centralorternas utveckling och karaktär är i dag ännu liten och forskningen är ännu bara påbörjad (Hasselmo 1992; Lindeblad 2000; Lindeblad 2002; Nielsen 2000; Nielsen 2002 och där anf litt). De nya resultaten i Skänninge har stor potential att bidra med ny och viktig information. Den kommande undersökningen kommer framför allt att beröra stora ytor med lämningar från den tidigmedeltida centralorten vilket ger oss mycket goda möjligheter att diskutera det tidigmedeltida Skänninge på ett mer fördjupat sätt än tidigare.

Målsättningar och frågeställningar

I samtliga undersökningsområden som presenteras nedan, finns lämningar som kan kopplas till urbaniseringen. Arbetet med Skänninge kommer att inriktas på studier utifrån tre huvudaspekter beträffande urbaniseringen.

1 Centralort – tätort – stad. Med utgångspunkt i dessa tre begrepp studeras urbaniseringen av Skänninge i ett långt tidsperspektiv.

Ett huvudmål är att belysa Skännings rumslighet, karaktär och funktion som centralort under yngre järnålder/tidig medeltid. Frågor om huruvida den äldsta bebyggelsen varit reglerad, permanent eller säsongsbetonad, liksom hur handel och hantverk varit organiserat är viktiga för att studera den tidigmedeltida centralorten. Såväl de två äldsta kyrkorna, som ett flertal begränsade kulturlagerområden, kan tolkas som att centralorten organiserats av flera intressenter. För att studera detta krävs att de olika kulturlagerområdena undersöks och ställs mot varandra i en jämförande studie. Ett exempel på jämförelser kan vara hantverksområdena med ben- och hornavfall vid Skenaån respektive de vid järnvägsstationen. Ett sätt att försöka förstå centralortens och vidare stadens bebyggelsestruktur kan vara genom en analys av bebyggelsen där denna kan ge ett uttryck för social variation. Även frågor om permanent eller säsongsbetonat boende liksom om det rör sig om en reglerad bebyggelse skulle vara möjlig att besvara. Undersökningen kan också belysa en eventuell omstrukturering av bebyggelsen när de båda klostren anlades. Förändringen kan ge oss svar på när stadsetableringen påbörjades samt dess rumslighet. Vad gäller kunskapen om den högmedeltida stadens bebyggelse är denna också mycket begränsad. Resultaten från undersökningarna ger för flera problemområden dessutom möjlighet att i detalj studera viktiga ämnen som berör Skännings utveckling från centralort till stad (Lindeblad 2000:83 och där anförd litteratur).

Murar och kulturlager tillhörande dominikanerklostret S:t Olof kommer också att undersökas. En vanlig företeelse var att marken där klostren uppfördes donerades av aristokratin och att där också redan fanns en bebyggelse. I St:a Ingrids fall vet vi att så var fallet. Med tanke på metodutvecklingen inom fältarkeologin de senaste decennierna finns stora möjligheter till nya resultat inom klosterforskningen. Flertalet kloster undersöktes under den förra delen av 1900-talet då arbetsstyrkorna dessutom bestod av ej utbildade arkeologer. För S:t Olofs konvent är kunskapen mycket begränsad beträffande själva byggnadskomplexets utseende och utbredning. Den bild vi har idag av anläggningen utgår ifrån den provgrovsgrävning som genomfördes år 1930.

2 Skänninge studeras som en del i ett samtida landskap med Högby, Biskopsberga, Bjälbo och Örebro. Ortens förutsättningar för urbanisering diskuteras i det samtida landskapet.

Yngre järnålderns och medeltidens Skänninge var endast en del i ett större samtida landskap, varför Skännings relation till den omgivande landsbygden kommer att belysas. Resultat från undersökningar i de agrara miljöerna inom projektet kan användas i jämförande studier mellan staden och landsbygden, där studier av t ex materiell kultur, i en vidare bemärkelse, kan ge nya

resultat. Till skillnad från projektet *Medeltidsstaden* kommer vi även att arbeta med platser som inte uppfyller det tredje kriteriet, dvs orter som inte fick formella stadsrättigheter under medeltiden. I likhet med det västsvenska "Urbaniseringsprojektet" avser vi att studera platser som på olika sätt, på olika nivåer och under skilda tider fungerat som centrala platser i landskapet. Dessa kan ha olika karaktär till exempel handelsplatser, kloster, tingsplatser, kvarnplatser och kyrkor. Studier av den yngre järnålderns och den tidiga medeltidens centralorter handlar ofta om analys av bebyggelsevariation som uttryck för social variation. Boplatshierarkier undersöks genom boplatsernas karaktär. För att förstå urbaniseringens natur är det viktigt att se olika bebyggelse-typer i ett sammanhang. Ur denna synvinkel kommer järnålderns och medeltidens agrara bebyggelse att analyseras för att kunna poängtera de rumsliga, landskapsmässiga sammanhangen (se t ex Aston 1985). Med tanke på det rika hantverksavfallet, från flera platser, bedöms detta ge en grund för att belysa hantverkets roll i ett senvikingatida – tidigmedeltida centrum inom den öst-götiska slättbygden.

Kan Skänninges läge vid en knutpunkt av framför allt viktiga landvägar tolkas som ett resultat av en medveten strategi? Det har också länge diskuterats huruvida Skenaån tidigare varit "seglingsbar" och hur ån inverkat på val av plats för orten. Skänninges läge i anslutning till gränserna för fyra härader kan också ha betydelse för förståelsen av dess lokalisering. Tolkningen att det som senare utgör stadsområdet kan ha tillhört flera aristokratiska släkter har tidigare föreslagits. Skriftligt material från 1200-talets andra hälft visar att marken där kyrkan, S:t Martin senare S:ta Ingridis kloster, låg tillhörde en stormannasläkt. Allhelgonakyrkan har föreslagits varit kungsgårdskyrka knuten till Biskopsberga (Hasselmo 1987:251). Kanske kan också stormän från Bjälbo och Högby knytas till markägande i Skänninge.

3 Skänninge kommer också att diskuteras i ett östgötskt urbaniseringsperspektiv. Det innebär jämförande studier med bland annat Motala, Söderköping och Norrköpingsbygden. Studien görs i ett långtidsperspektiv från järnålder och fram i nyare tid. Vissa jämförande analyser kommer också att göras av andra tidigmedeltida centralorter i landet för att öka förståelsen för östgötiska centralorter.

Förståelsen för de medeltida centralorterna är ett än så länge tämligen outforskat problemområde. För Östergötlands del är Söderköping den ort som arkeologiskt undersökts mest och där man kommit längst i denna forskning (Tesch 1987; Hasselmo 1992). Tolkningar finns för hur denna centralort organiserats. Endast ett fåtal tidigmedeltida städer fanns i Sverige och dessa har, som t ex Sigtuna, organiserats på andra sätt med en permanent bosättning, en ursprunglig tomt-reglering etc. För Skänninge och Motalas del har vi ingen kunskap om dessa frågor. Det behövs ett arkeologiskt källmaterial från dessa orter och jämförande studier med andra centralorter för förståelsen av orternas rumslighet och karaktär.

Nedan följer en presentation av de frågeställningar vi har till respektive undersökningsområde.

Område 13. Tidigmedeltida bebyggelse, medeltida odling och förhistoriska boplatslämningar

I det äldre kartmaterialet utgör område 13, norr om Motalagatan, en del av stadens jordar. Vad kan de påträffade strukturerna med diken och gärdesgårdar säga om stadens åkerbruk? Har "stadsjordbruket" organiserats på samma sätt som på landsbygden? Indikerar de kraftiga diken att åkermarken inte varit uppdelad i småparceller som på landsbygden, där man istället hade många avgränsande och dränerande smådiken? Är åkrarna särhågnade eller har man hägnat gemensamt? Här finns också möjlighet att besvara frågan hur stora åkrarna var. Utgör området mellan diken t ex en fägata eller åkerväg? Vad representerar de kulturlager som påträffades och som verkar vara begränsade av diken? Är de avsatta på plats eller har de förts dit i syfte att gödsla åkermarken? Hur förhåller sig åkermarken och kulturlagren till det närliggande verkstadsområdet (omr 14) och S:t Martins kyrka (senare S:ta Ingridis kloster)?

I den södra delen av exploateringsområdet (omr 13), knappt 100 m från S:t Martins kyrka, påträffades bl a resterna av en byggnad och ett 0,3 m tjockt kulturlager. Byggnaden daterades till tidig medeltid genom fynd av äldre svartgods. I anslutning till byggnaden fanns också årderspår. De verkar vara samtida med byggnaden. Förutom liknande frågor som angavs ovan om åkrar och odlings-teknik, finns här också möjligheter att få svar på vad som odlades genom goda förutsättningar för makrofossilanalyser. Förändrades nyttjandet av området i samband med grundandet av klostret S:t Ingrid och den medeltida staden? Närmast korsningen Motalagatan – Vretavägen påträffades ett med Motalagatan parallellt dike. I kanten av detta fanns ett störhål. Anläggningen kan indikera att det rör sig om ett begränsningsverk för S:ta Ingrids konvent eller den äldre stormansgården.

Margareta Hasselmo har nämligen pekat ut ett område i nära anslutning till S:t Martins kyrka som ett möjligt läge för en stormannagård. Skriftligt källmaterial visar att kyrkan under 1200-talets andra hälft tillhörde en stormannasläkt (Hasselmo 1987:251). Möjligen har område 13 ingått i detta ägande.

Söder om järnvägen påträffades flera kulturlagerrester innehållande ett mindre antal anläggningar. Kulturlagertjockleken varierade mellan 0,02 och 0,1 m. Kol från två härdar ¹⁴C-daterades till yngre stenålder och äldre bronsålder. Vad representerar dessa lager och anläggningar?

Område 14. Verkstadsområde med tidigmedeltida bebyggelse

Utmed Skenaåns norra strand har man, vilket tidigare nämnts, vid tidigare undersökningar påträffat ett långsträckt tidigmedeltida kulturlager innehållande byggnadslämningar. Kulturlagret verkar ingå i ett sammanhängande tidigmedeltida aktivitetsområde som sträcker sig åtminstone från Järntorget, fram till område 13 och vidare drygt 200 m fram till verkstadsområdet söder om Motalagatan vid järnvägen (omr 14). Här undersöktes ett kulturlager med avfall från horn- och benhantverk men även råämnen i ben samt bronstråd till kamnitar. Metallslagger indikerar dessutom att någon form av metallhantering förekommit på platsen. Vilka olika hantverk finns representerade och i vilken omfattning har dessa bedrivits? Hur har hantverket varit organiserat?

Verkstadsområdet ligger på en flack udde med branta stup i öster och söder ner mot Skenaån. Det tidigmedeltida aktivitetsområdet, som löper parallellt med Skenaån, sträcker sig långt utanför den kända stadsbebyggelsen. Lämningarna visar därmed en helt ny utbredning för centralorten. En intressant fråga är hur struktureringen av bebyggelsen har skett och när den har etablerats? Ytterligare frågeställningar vi söker svar på är om bebyggelsen var reglerad, vilken typ av bebyggelse det har varit, var den permanent eller säsongsbetonad samt vilken typ av aktiviteter förutom hantverk förekom? Förändrades nyttjandet av området i samband med grundandet av klostret S:t Ingrid och den medeltida staden eller när avhystes denna bebyggelse?

Forskare har tidigare pekat ut ett område i nära anslutning till S:t Martins kyrka (senare S:t:as Ingrids kloster) som ett möjligt läge för en stormannagård. Skriftligt källmaterial visar att kyrkan under 1200-talets andra hälft tillhörde en stormannasläkt (Hasselmo 1987:251). Möjligen kan en del av det ovan presenterade materialet ha ingått i detta ägande.

Dyhagen. Verkstadsområde, trälämningar och avfall

Söder om ån fanns också spår av benhantverk tillsammans med annat avfall bl a keramik av typen BII:4, daterad till senmedeltid och fram i 1600 – 1700-tal. Frågan är om delar av materialet utgörs av avfall från det tidigare beskrivna kammakeriet på andra sidan ån eller om det bedrivits hantverk även på den här sidan ån. En annan möjlig tolkning är att avfallet härrör från en förmodad bebyggelse på en holme i Dyhagen knappt 100 m längre västerut. Den har, som nämndes ovan, av Olle Lorin kopplats till uppgifter om att biskoparna hade en befäst gård i Skänninge. Den omnämns år 1414 som Biskopsholman i Skeninge (Lovén 1996:246). Diverse byggnadsmaterial som tegel, ”spetsbågefragment” m m påträffades på 1920-talet vilket indikerar riktigheten i hans antaganden. Ytterligare ett alternativ kan vara att knyta avfallet till svartbrödrakonventet, S:t Olof, som var anlagt på en höjdrygg ett par hundra meter söder om ån.

Intressant med området vid ån är även att söka svar på hur åns flöde och utbredning tidigare har varit. Har det varit säsongsbetonade översvämningar eller ett permanent mycket kraftigt flöde? Förutom för tolkningen av Skänninges lokalisering och eventuella kommunikativa koppling till ån är denna fråga också viktig för förståelsen av den eventuella befästa gården.

Det fuktiga området medför goda förutsättningar att studera eventuella förändringar av miljön i anslutning till Skänninge från järnålder och under medeltid. När framträder det öppna landskap vi ser idag?

I det sankta partiet i Dyhagen, i höjd med den eventuella befästa gården påträffades vid förundersökningen en trästock, plankor, störar och vidjor. Vid 1920-talets undersökning tolkades liknande anläggningar som en träbroläggning och en fördämnings- eller dammanläggning i skiftesverk (Hasselmo 1983). Dessutom framkom rikligt med djurben och träföremål som dymlingar och laggkärl. Troligen kan dessa lämningar knytas till aktiviteter vid verkstadsområdet, den eventuella befästa gården eller möjligen till klostret. Fördämningen skulle kunna kopplas till kvarndrift eller försvarsverk. Riktningen på träbroläggningen leder mot den eventuella befästa gården. Kan den säga oss något om vem den tillhört och vart den har fört? De välbevarade träföremålen kan ge oss en annan bild av den materiella kultur som inte finns representerat i de övriga områdena.

Söder om kulturlagret, med det rika trämaterialiet i Dyhagen, påträffades ytterligare ett kulturlager i ett verkstadsområde med ugnrester, bronsslagg, bränd lera och kol. Terrängmässigt ligger detta i den norra slänten av den höjdplatå där S:t Olofs konventet var lokaliserat. En ¹⁴C-analys av kol har gett dateringen 1190 – 1290 e Kr. Lämningarna ligger endast ett 50-tal meter norr om S:t Olofs brödrakonvent. De kan vara spår efter aktiviteter knutna till klostret. En annan möjlighet är att aktiviteterna är äldre än det år 1237 invigda dominikanerkonventet. Därmed skulle det kunna vara samtida med de tidigare nämnda hantverkslämningarna på den norra sidan om ån. Sammantaget skulle de i så fall utgöra ett mycket stort hantverksområde från tiden före stads-etableringen. Liknande frågor som för ben- och hornhantverksmaterialiet norr om ån bör även ställas till detta material.

S:t Olofs konvent

Något tiotal meter söder om verkstadsområdet påträffades grundmurar och golv eller gårdsplaner till klostret. Mindre partier av klostret är undersökt och dokumenterat år 1930 genom provgroppgrävning. Det råder stor osäkerhet om klostrets planform och mycket lite kan egentligen sägas om dess byggnader och utbredning. Det nu aktuella området har inte varit föremål för tidigare undersökning. Eftersom klostret totalförstördes vid en brand år 1291 kan vissa förändringar av komplexet ha genomförts vid återuppbyggnaden, något som bör vara synligt vid en undersökning. De påträffade murarna kan i dagsläget inte sättas in i sitt sammanhang utan en vidare analys av klosterområdet.

Vid klostret har också en av huvudgatorna in till staden passerat – Vistenagatan. Vid en äldre undersökning påträffades en stenläggning som tolkades ha kunnat ingå i klosterkomplexet (Hasselmo 1983:38). En annan tolkning är att den utgjort beläggningen av Vistenagatan. Exploateringen berör detta parti och en undersökning kan klargöra om det rör sig om en gata eller en del av klostret.

Vistenagatan – Linköpingsgatan. Förhistoriska, medeltida och efterreformatiska bebyggelselämningar, odlingar och begränsnings- eller befästningsverk.

En medeltida smedja, kanske tillhörande dominikanerkonventet, påträffades intill Vistenagatan redan på 1960-talet. Spår av denna kom också fram vid förundersökningen. Rikligt med slagger indikerar anläggningens funktion. Kan smedjan knytas till klostret och vad har man producerat? Stratigrafiskt ovan smedjan fanns spår efter en bebyggelse från 1600 – 1700-talet. Här påträffades en vällagd stenläggning och ett nedgrävt stenfundament som sannolikt är ett fundament till en spis eller ugn. Vilken typ av bebyggelse är detta?

Söder om klosterområdet påträffades diken. De följer läget för stadens gräns mot öster som finns markerad på 1713 års karta. Dikena representerar flera generationer av samma gräns. Är detta också stadens medeltida gräns? Hur har denna gräns markerats förutom med dikena? Finns det spår efter vallanläggningar, plank eller palissader? Det skulle i så fall kunna säga oss något om dess funktion som begränsnings- eller befästningsverk. Dagens bild av den medeltida stadsbebyggelsens utbredning utgår ifrån att den sammanfaller med stadsbebyggelsen i det äldsta kartmaterialet från 1700-talet. Redan nu kan vi utifrån undersökningresultaten säga att bilden är mera komplicerad än så.

Längst i söder fanns en stenläggning som troligen utgjort beläggningen av Linköpingsgatan, som kan antas vara Vistenagatans efterföljare, från 1600-talet. Anläggandet av gatan bör ha medfört en del större omstruktureringar av stadsplanen. Vad var anledningen till denna omstrukturering? Vilka konsekvenser fick det för de eventuellt boende i området?

Mellan Vistenagatan och Linköpingsgatan finns också partier som sannolikt har utnyttjats för odling under medeltid. I flera schakt påträffades homogena, relativt fyndtomma lager som troligen utgör odlingsytor. I botten syntes också spår efter att man bedrivit spadbruk. Troligen rör det sig om kålgårdar som tillhört klostret eller andra stadsbor. På grund av den begränsade exploateringsytan koncentreras den arkeologiska insatsen till att försöka begränsa åker-/kålgårdsytor samt att konstatera om det t ex rör sig uteslutande om spadbruk.

En förhistorisk härd påträffades också i området. Tidigare har man i närheten undersökt lämningar som var av förhistorisk karaktär. Ett gravfält från förromersk/äldre romersk järnålder och ett lösfynd av en spjutspets från äldre järnålder är också funna i närområdet. Detta gör det troligt att ytterligare förhistoriska lämningar kan finnas inom delar av exploateringsområdet. Material från ett av de tolkade stadsgränsdikena gav en datering till senneolitikum vilket visar att det troligen även finns lämningar från denna period i området. En förhoppning är att kunna konstatera vilken typ av lämningar det rör sig om. Spjutspetsen kan indikera att det finns gravar i området medan härden kan tolkas ingå i boplatser. I äldre kartmaterial framträder en del av området som sank- eller våtmark. Därmed kan även spjutspetsen ses som ett våtmarksoffer.

Metod och prioriteringar

Skänninge stads historia skrevs för mer än 70 år sedan och få arkeologiska iakttagelser var då gjorda (red Schück 1929). Monografin omarbetades till viss del år 1970 och några få då utförda arkeologiska undersökningar, av bland annat Allhelgonakyrkan, kompletterade publikationen (red Lindahl 1970). Innehållet är framför allt hämtat från historiskt källmaterial med fokus på de högmedeltida institutionerna. År 1983 utkom *Medeltidsstaden 40. Skänninge* som är en sammanställning av framför allt arkeologiskt material men också en enklare sammanfattning av det historiska källmaterialet. Sedan *Medeltidsstaden* publicerades har ett stort antal mindre arkeologiska undersökningar genomförts. För att tillgängliggöra resultaten från dessa undersökningar planeras en enkel GIS-baserad databas. För planerade arbeten med Skänninge är detta en förutsättning för att göra det aktuella materialet tolkningsbart.

I Medeltidsstadsprojektets publikation saknas en landskapsanalys. Denna är viktig i arbetet med att försöka återskapa det äldre landskapet för tolkningen av orten Skänninge i ett långt tidsperspektiv. I ett tvärvetenskapligt projekt kommer därför arkeologer, en kulturgeograf, en ortnamnsforskare, en kvartärgeolog och en historiker att samarbeta för att ge en bild av järnålderns och medeltidens landskap i såväl Skänninge som utmed hela bansträckningen. För Skännings del innebär detta dels att fokus läggs på att återfinna storgods som kan ha haft en speciell betydelse vid ortens anläggande. Ett av godsena har sannolikt tillhört Elovsätten, som donerade S:t Martins kyrka vid uppförandet av S:t Ingridis konvent. Kulturgeograf Johan Berg, som själv har jobbat på det här sättet med östgötskt väl jämförbart material, kommer att bearbeta kart- och skriftligt

material. Han har nyligen lagt fram en licentiatavhandling om äldre bebyggelse i ett område från Kaga norr om Linköping och vidare ner i Kinda i södra Östergötland (Berg 2000). Hans doktorsavhandling, som utgör en vidarebearbetning av samma material, läggs fram i slutet av maj 2003. För ortnamnsanalysen, som utförs av professor Jan Paul Strid, kommer även denna delvis att fokusera på att försöka bygga upp landskapet i tidshorisonter men även på speciella namnformer som kan ge oss detaljer om det äldre landskapet. I undersökningsområdet kommer också ett 20-tal kyrkor och fornlämningar att analyseras i syfte att förtydliga och förklara denna kulturlandskapsbild. För tolkningen av ortens lokalisering kommer analyser också att göras av de avlagringar som finns vid Skenaån för att om möjligt förklara åns tidigare kommunikativa potential.

Förutom en genomgång av äldre arkeologiskt källmaterial kommer också det historiska källmaterialet att belysas. Det sistnämnda materialet är tänkt att framför allt kunna bidra med information om det berörda exploateringsområdets tomter, invånare och nyttjande i ett långt tidsperspektiv. I en i år utkommen doktorsavhandling har Claes Westling framför allt lyft fram frågor om invånarna i Skänninge på 1600-talet. I sitt arbete har han gått igenom tidigare ej analyserat material där uppgifter om tomter och dess ägare i många fall sträcker sig såväl in i medeltiden som längre fram i tiden (Westling 2002). Mycket av den grundforskning som vi efterlyser är därmed gjord.

Detta tvärvetenskapliga arbete sker dels individuellt och dels i arbetsseminarier där gruppen kommer att träffas för samverkan totalt 4 gånger 2003 – 2004. Samtligt material kommer att lagras i en GIS databas under arbetets gång och vara tillgänglig för alla projektdeltagare. Resultatet av arbetet ska generera en publikation där samtliga forskare bidrar.

Endast ett mindre område vid S:t Olofs konventet berörs. Klart är dock att murar, kulturlager och sannolikt andra byggnadsdetaljer till konventet ligger inom undersökningsområdet. För att om möjligt förstå vad det är vi kommer att undersöka krävs en analys av området. Förutom de minimala provgropar som grävdes för snart 100 år sedan har ingen forskning bedrivits kring komplexet. Det närbelägna systerkonventet däremot är bättre undersökt och är nu dessutom föremål för vidare forskning av projektdeltagaren Hanna Menander på RAÄ UV Öst. Tanken är att ett större område genomsöks med georadar för att få en bättre bild av hela anläggningen för att därmed kunna sätta in de påträffade konstruktionerna i sitt sammanhang.

Sammantaget utgör exploateringsområdet, för dubbelspåret, en yta på ca 4300 m². De arkeologiska lämningarna täcker en yta på knappt 4000 m². Arbetsmetoder och dokumentation kommer att anpassas till de olika delområdenas karaktär. Utifrån kunskapsläget har de tidigmedeltida lämningarna fått en hög prioritet. Det arkeologiska fältarbetet bedrivs utifrån singel kontext metoden sedan matjorden skiktvis banats av. Samtliga områden kommer att dokumenteras med RAÄ's fält-dokumentationssystem Intrasis. Anläggningar, fynd, prover och lager mäts in med totalstation. Mer komplicerade strukturer, som inte lämpar sig för inmätning med totalstation, ritas för hand och digitaliseras. Detta gäller också sektionsritningar. Anläggningsregistrering sker löpande under fältarbetet. Hela materialet bearbetas sedan i digital form.

Fotodokumentation sker med digitalkamera. Fotona används för översikter och som arbetsmaterial samt vid digital förmedling av undersökningen. Digitala bilder kommer även att ligga till grund för det översiktliga rapportarbetet, den s k Daff-produktionen. Undersökningsområdena kommer sannolikt dessutom att flygfotograferas i syfte att ta fram översiktsbilder av områdena i förhållande till den övriga staden.

Om så anses betydelsefullt kan personer inom främst RAÄ-organisationen, med särskild relevant kompetens, komma att knytas till såväl fältarbetet som publiceringsfasen.

- Område 13 utgörs av flera olika delområden. Norr om järnvägen banas ett stort område av. Ungefär 30% av det 1770 m² stora och 0,1 – 0,2 m tjocka kulturlagret handgrävs samt mindre partier av diken. Kulturlagret är åtminstone ställvis omblandat, förmodligen vid sentida odling. Det innehöll såväl eftermedeltida tegel som förhistorisk keramik. Därav prioriteringen att man inte handgräver hela området utan försöker besvara övergripande frågor som inte kräver denna noggrannhet. Vad representerar det i stort och hur förhåller det sig till de påträffade strukturerna med diken och hägnader? Kulturlagret söder om järnvägen var mycket fragmentariskt. Knappt 30% av detta 1250 m² stora och 0,02 – 0,1 m tjocka lager grävs för hand. Anledningen till den begränsade undersökningen av detta lagerområde beror på lagrets fragmentariska bevarandegrad då dessa till stora delar förstörts vid senare tiders odling. Frågeställningarna inriktas på att översiktligt försöka besvara vad lagren representerar i stort. Tanken är att flera 5x5 meters-rutor utspridda över området handgrävs. De handgrävda ytorna samt det övrigt avbanade området bör kunna ge svar på de relativt översiktliga frågorna. Jämförelser kan här göras med platser från det andra delprojektet i Slättbygdsprojektet – Fågelstakomplexet. Ett 250 m² stort kulturlager längre söderut vilket var bättre bevarat handgrävs i sin helhet. Här finns möjlighet att mer i detalj studera vad lagret representerar i förhållande till föregående lager. Brända ben i lagret kan indikera att det finns gravar i området. Utmed Vretavägen handgrävs/sållas hela det cirka 1400 m² stora tidigmedeltida kulturlagret. Vad gäller de tidigmedeltida lagren finns i stort sett ingen kunskap om vad de verkligen representerar. För att kunna klargöra uppställda frågeställningar krävs en noggrann undersökningsmetod där lagren verkligen penetreras. Denna metod kan dock komma att förändras allteftersom uppställda frågeställningar besvaras. I åkerytorna vid detta kulturlager görs makrofossilanalys för att konstatera vad som odlats. Ytorna mellan de olika kulturlagren banas av men undersöks mer extensivt.
- I område 14 handgrävs 100% av kulturlagret som är drygt 500 m² stort. En större del av detta torrsållas. Motiveringen till den noggranna undersökningsmetoden är densamma som för föregående lager i område 13. Detta arbetssätt kan möjligen förändras i samband med att nya resultat kommer fram. Delar av hantverksmaterialet kommer osteologiskt att analyseras.
- I Dyhagen är det framför allt den södra delen, slänten upp mot klosterområdet, som 100% av kulturlagret handgrävs (omr 15). Delar av detta sållas. Kunskapen om de tidigmedeltida hantverken är ringa vilket motiverar en noggrann undersökningsmetod och en undersökning av hela komplexet. Ett schakt grävs från ån och vidare söder ut i syfte att kvartärgeologen ska kunna utgå från dessa sektioner i sitt arbete med tolkningen av åns utveckling men också för att om möjligt försöka bygga upp en kronologisk stratigrafi i dessa svämmade lager. Det är väsentligt inte minst kvartärgeologiskt. Mindre ytor i denna del grävs också arkeologiskt för hand för att konstatera vad dessa representerar och bidra med dateringar till den kvartärgeologiska analysen. I mellersta partiet av hagen där träkonstruktioner påträffades, som kanske kan kopplas till "Biskopsholmen", grävs anslutande partier för hand. Väl bevarat trämaterial analyseras dendrokronologiskt. Ytorna mellan dessa tre områden banas av men undersöks mer extensivt.
- I området för S:t Olofs kloster, mellan Dyhagen och Vistenagatan, grävs hela sträckan för hand förutom den norra delen där det inte påträffades några fornlämningar vid förundersökningen (omr 15/16). Här krävs att hela området grävs för hand och i vissa delar, som t ex inne i byggnader eller på stenlagda ytor, sållas jorden. Tillsammans med resultat från georadarundersökningen kan det då vara möjligt att ge svar på klosterkomplexets uppbyggnad och delar av dess funktionsuppdelning.
- Mellan Vistenagatan och Linköpingsgatan grävs 50% för hand (omr 16). Här är det framför allt en totalundersökning av odlingslager som bortprioriteras då dessa till stor del verkar vara sammanblandade med sentida åkerbruk.

Projektorganisation

Projektsamordnare för *Slättbygdsprojektet – västra Östergötlands kulturlandskap i ett långtids-perspektiv* är docent Anders Kaliff, projektchef på RAÄ, UV Öst.

Projektledare för *Fågelstadeln* är Göran Gruber, RAÄ, UV Öst.

Projektledare för *Motaladeln* är Tom Carlsson, RAÄ, UV Öst.

Projektledare för *Skänningedelen* är Rikard Hedvall, RAÄ, UV Öst.

Undersökningarna ingår i en gemensam projektorganisation för hela bansträckningen. Projekt-övergripande referensgrupp för hela Slättbygdsprojektet består av.

Professor emeritus Hans Andersson, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet. Arkeologisk referensperson för hela projektet och med särskilt engagemang vad gäller undersökningarna i Skänninge. Deltar i referensgruppsseminarier.

Professor Ola Kyhlberg, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet. Arkeologisk referensperson för projektet som helhet. Deltar i referensgruppsseminarier.

Professor Jan Paul Strid, Institutionen för Språk och kultur, Linköpings universitet. Utför en analys av ortnamnsskicket utmed hela bansträckningen, med en fördjupad analys av området mellan Skänninge och Motala (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan). Deltar i referensgruppsseminarier

FL Johan Berg, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, utför en kulturhistorisk analys av landskapet utmed hela bansträckningen, med utgångspunkt från äldre lantmäteriakter och andra arkivalier samt fältinventeringar. En fördjupad studie utförs av området mellan Skänninge och Motala (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan). Deltar i referensgruppsseminarierna.

FD Mats Anglert, RAÄ, UV Syd, utför en kulturhistorisk analys utifrån det medeltida arkeologiska materialet (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan). Deltar i referensgruppsseminarierna.

FD Mats Regnell, Arkeologiskt Naturvetenskaplig Laboratorium, Göteborg. Utför miljöarkeologiska analyser med avsikt att skapa en bild av landskaps- och vegetationsutvecklingen i ett långtidsperspektiv (publiceras i projektpublikation i UV:s skriftserie, se nedan). Deltar i referensgruppsseminarierna.

- Projektledare för *Skänningedelen* är Rikard Hedvall, RAÄ, UV Öst.
- Biträdande projektledare är Magnus Stibéus, RAÄ, UV Öst.
- För varje delområde utses en fältarbetsledare som ansvarar för fältarbetet och den första avrapporteringen av undersökningen i en så kallad Daff-rapport.
- Projektanställd arkeolog är Johanna Bergqvist som deltar i fältarbetet med visst fältledaransvar och i daffproduktionen.
- Fyra till sex amanuenser deltar i fältarbetet.
- Samtliga medeltidsarkeologer på RAÄ, UV Öst planeras att delta i såväl fältarbetet som manusarbetet. De utgörs av Hanna Menander, Karin Lindeblad, Pär Karlsson och Göran Tagesson. Dessutom deltar även de agrarinriktade arkeologerna Maria Pettersson och Alf Ericsson, RAÄ, UV Öst.

- Dessutom kommer ett flertal arkeologer från RAÄ, UV Mitt och UV Syd, med speciell kompetens, att delta i såväl fältarbeten som i manusarbeten.
FD Mats Anglert, RAÄ, UV Syd, med inriktning på omland och kyrkolandskap.
Arkeolog Lena Beronius Jörpeland, RAÄ, UV Mitt, med inriktning på frågor kring kulturlager.
Enhetschef Johan Anund, RAÄ, UV Mitt, med inriktning på frågor kring metallhantering.
Arkeolog Mattias Bäck, RAÄ, UV Mitt, med inriktning på keramikanalyser.

Övriga referenser/externa specialister för Skänningedelen

Professor Peter Aronsson, Tema Q (Tema Kultur och samhälle), Linköpings universitet, leder utvärderingen av den publika verksamheten och den kunskapsåterföring som projektet genererat ur ett beställar- och mottagarperspektiv.

Professor Anders Piltz, Klassiska institutionen, Lunds universitet. Referensperson för undersökningen av S:t Olofs kloster i Skänninge.

FD Ann Catherine Bonnier, Sveriges kyrkor, RAÄ. Referensperson för undersökningen av S:t Olofs kloster i Skänninge.

Antikvarie Margareta Hasselmo, RAÄ, MI. Referensperson för frågor kring Skänninge och medeltida centralorter.

FL Jens Heimdahl, Institutionen för naturgeografi och kvartärgeologi, Stockholms universitet. Utför Makrofossilanalyser.

FD Claes Westling, Institutionen för Tema (historia), Linköpings universitet. Referensperson för frågor om det eftermedeltida Skänninge.

Roberto Grassi vid Gradar Geofysik, Helsingborg/Milano utför georadarundersökning av området för S:t Olofs kloster.

Arkeolog Marie Ohlsén, Östergötlands Länsmuseum. I det arkeologiska uppdraget ligger även förmedling av de uppnådda resultaten till uppdragsgivare, berörda institutioner och allmänhet. Länsmuseumets del i Banverksprojektet koncentreras på förmedling, som kommer att utföras via olika medier.

Kvalitetssäkring och kontroll

Redovisas i projektprogrammet för Slättbygdsprojektet.

Genomförandeplan

Fältarbetet

Fältarbetet är planerat, i samråd med Banverket, att pågå under en tid motsvarande tre fältsäsonger med start under våren 2003.

Publicering (se även projektprogrammet)

Redovisningen av undersökningsresultaten från respektive undersökningsområde kommer att ske dels i så kallade DAFFar (Dokumentation av fältarbetsfasen) dels i olika fördjupade materialpublikationer. Arbetet med DAFFarna görs löpande under fältarbetstiden för de olika undersökningsområdena.

Undersökningarna vid Skänninge utgör en del av hela *Slättbygdsprojektet* med delvis gemensamma frågeställningar och vetenskaplig inriktning. Projektet avser dels att sammanställa.

- Undersökningarna i Skänninge ingår som ett av undersökningsområdena i Slättbygdsprojektet. I det arbetet kommer en övergripande och syntetiserande vetenskaplig publikation att produceras vars arbetstitel är *Det mångfacetterade landskapet – västra Östergötlands jordbruksbygd i ett långtidsperspektiv*. Den inbegriper hela bansträckningen och berör disciplinerna ortnamnsforskning, kulturgeografi, förhistorisk- och historisk arkeologi. Den publiceras i Riksantikvarieämbetet UV's skriftserie.
- En vetenskaplig publikation som behandlar Skänninges urbanisering publiceras i Riksantikvarieämbetet UV's skriftserie.
- En mer populärt inriktad publikation om Skänninge och undersökningarna.
- Ett antal artiklar planeras under projektets gång i tidskriften META samt Populär Arkeologi.
- Dessutom samarbetar UV med Östergötlands länsmuseum vid producerandet av webbsida, nyhetsblad, guidningar och utställningar.

Ansvarsförhållanden

Projektsamordnare Slättbygdsprojektet och Projektchef RAÄ, UV Öst:

Anders Kaliff, UV Öst, tel 013-24 47 20.

Projektledare Skänninge RAÄ, UV Öst: Rikard Hedvall, RAÄ, UV Öst, tel 013-24 47 14.

Uppdragsgivare: Banverket, Östra Banregionen, tel 08-762 20 20.

Handläggare på Länsstyrelsen i Östergötlands län: Carin Claréus, tel 013-19 62 27.

Referenser

- Andersson, H. 1979. Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige. *Medeltidsstaden* 7. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport. Stockholm.
- Andersson, H. 1990. Sjuettiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. *Medeltidsstaden* 73. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport. Stockholm.
- Andersson, H. 2002. Urbanization, Not Just a Matter of Towns. I red Hedvall. *Urban Diversity. Archaeology in the Swedish Province of Östergötland*. Linköping.
- Andersson, H. 2002. Perspektiv bakåt och framåt på medeltida stadsforskning. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 42 2001.
- Anund, J. 1999. *Gjutanläggning för kyrkklocka i Vendel*. Arkeologiska undersökningar 1994 – 96. Arkeologiska forskningslaboratoriet. Stockholm.
- Aston, M. 1985. *Interpreting the landscape. Landscape Archaeology and Lokal History*.
- Augustsson, J-E. 2000. "Urbaniseringsprocesser i Västsverige" – rapport från ett forskningsprojekt. *Meta* nr 2 2000. Lund.
- Berg, J. 2000. *Forskningsprojektet "Gods och landskap i Östergötland 1000 – 1800" Delstudie medeltid och 1500-tal*.
- Carlsson m fl. 2000. Ett arkeologiskt linjeprojekt i västra Östergötland. Arkeologiska utredningar etapp 2 och förundersökningar. *RAÄ rapport*, UV Öst 2000:12. Linköping.
- Cnattingius, B. & Lindahl, A. 1970. Skänningetraktens fornminnen. I red Lindahl. *Skänninge stads historia*. Linköping.
- Ersgård, L. 2000. Östergötland under medeltid och början av nyare tid – en arkeologisk översikt. *Vetenskapligt program för UV Öst*. Linköping.
- Hasselmo, M. 1983. *Medeltidsstaden* 40. *Skänninge. RAÄ rapport*. Stockholm.
- Hasselmo, M. 1987. *Skänninge. 7000 år på 20 år*. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Hasselmo, M. 1992. *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700 – 1700 A.D.*

- From Early-Medieval Central-Places to High-Medieval Towns – Urbanization in Sweden from the End of the 10th Century to c. 1200. Stockholm.
- Hedvall, R. 2002. Arkeologisk förundersökning område 13 och 17 Skänninge. *RAÄ UV Öst rapport* 2002:8, UV Öst. Linköping.
- Hörfors, O. 1991. Arkeologisk förundersökning. Ågatan/Vadstenagatan och Återvändsgränd 1 och 2, Skänninge stad. *Rapport, Östergötlands Länsmuseum*. Linköping.
- Lindeblad, K., Nielsen, A-L. 1997. Centralplatser i västra Östergötland 200 – 1200 e Kr. Ett första försök till rumslog analys. Riksväg 50. Arkeologisk utredning etapp 1. *RAÄ rapport*. UV Linköping 1997:3. Linköping.
- Lindeblad, K. 2000. Urbaniseringen i Östergötland. *Vetenskapligt program för UV Öst*. Linköping.
- Lindeblad, K. 2002. Urban Archaeology in Östergötland. I red Hedvall. *Urban Diversity. Archaeology in the Swedish Province of Östergötland*. Linköping.
- Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungliga vitterhets Historie och Antikvitetsakademin. Stockholm.
- Nielsen, A-L., Stålbom, U. 1997. Arkeologisk utredning etapp 1. Nytt dubbelspår Godegård – Mjölby. *RAÄ rapport* UV Linköping 1997:44. Linköping.
- Nielsen, A-L. 2000. Centrala platser i Östergötland under järnålder. *Vetenskapligt program för UV Öst*. Linköping.
- Nielsen, A-L. 2002. The Central Place by the River Skenaån. Hedvall (red). *Urban Diversity. Archaeology in the Swedish Province of Östergötland*. Linköping.
- Schuck, A. (red). 1929. Skänninge stads historia.
- Ståhle, C. I. (red). 1969. *Rannsakningar efter antikviteter. Band II*.
- Tesch, S. 1987. Söderköping. Med bidrag av Hasselmo, M. 7000 år på 20 år. *Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar, UV. Stockholm.
- Westling, C. 2002. *Småstadens dynamik. Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktfält ca 1630 – 1660*.

Linköping den 2 april 2003

Rikard Hedvall
Riksantikvarieämbetet

Bilaga 3. Förmedling

Viktoria Björkhager/Marie Ohlsén

2003-05-15

Dnr 325/00

Förmedling av resultaten från de arkeologiska undersökningarna inom Slättbygdsprojektet i samband med dubbelspårsutbyggnaden mellan Mjölby och Motala i Östergötlands län

Östergötlands länsmuseum och Riksantikvarieämbetet ska gemensamt förmedla resultaten från de arkeologiska undersökningarna mellan Motala och Mjölby. Förmedlingsarbetet genomförs dels för att uppfylla institutionernas uppdrag att presentera resultat för en bred publik, dels för att ta hand om det stora intresset från allmänhetens sida på ett effektivt sätt. Planen omfattar både Östergötlands länsmuseums och Riksantikvarieämbetets insatser.

Förmedlingsverksamheten 2003 och 2004 omfattar följande insatser

- **Webbplats** med information om projektet och hur projektarbetet fortskrider under fält och rapportarbete.
- **Visningar** under hela grävsäsongen i Motala och Skänninge.
- **Föredrag** vid tre tillfällen i anslutning till undersökningarna vid Fågelstad.
- **Skolverksamhet** under september och oktober i Motala, Skänninge och Fågelstad.
- **Nyhetsbrev** distribueras till intressenterna via e-post, webbplatsen och i tryckt form. De innehåller regelbunden information om nya artiklar, uppdatering av hemsidor och program för kommande aktiviteter. Ett informationsblad med mer statisk information om projektet, kontaktpersoner, visningar, informationskällor etc distribueras på samma sätt som nyhetsbrevet.
- **Utställningar** med aktuell information lokalt i Motala, Skänninge och Fågelstad.
- **Arkeologidagen** den 17 augusti med "öppet hus" på undersökningarna i Motala.
- **Mediakontakter** med löpande artiklar och reportage i olika massmedier.

För närmare beskrivning av ovanstående arbete hänvisas till bifogad förmedlingsplan.

Med vänlig hälsning

ÖSTERGÖTLANDS LÄNSMUSEUM
Kulturmiljöavdelningen

Ragnhild Fernholm
Avdelningschef

Marie Ohlsén
Antikvarie

Förmedlingsplan

Bakgrund

Östergötlands länsmuseum och Riksantikvarieämbetet har i uppdrag att gemensamt förmedla resultaten från de arkeologiska undersökningarna i samband med dubbelspårsutbyggnaden mellan Motala och Mjölby. Förmedlingsarbetet ska genomföras dels för att presentera resultat för en bred publik, dels för att ta hand om det stora intresset från allmänhetens sida på ett effektivt sätt.

Redan vid undersökningarna i Motala år 2000 fanns ett ovanligt stort intresse från allmänhet (fem visningar) och skolor (1100 elever). Förmedlingen sköttes via en webbsida (1400 besök), nyhetsbrev med artiklar, guidade visningar och en mindre utställning (biblioteket i Motala). Senare har fler informationsinsatser genomförts (föredrag, trycksak i samarbete med Motala Tidning) vilket understrukt det omfattande intresset för arkeologin i samband undersökningar inför det planerade dubbelspåret. Vid undersökningarna i Motala 2002 var intresset för de allmänna visningarna och skolvisningarna större än tidigare år. Sammanlagt besökte 300 personer de allmänna visningarna och över 2300 barn deltog i visningarna för skolklasser.

Planerade insatser

För 2003 planeras förmedlingen att inriktas på media, webbplats, nyhetsbrev, guidade visningar samt mindre utställningar. Media utgör den effektivaste kanalen för att nå ut till en bred publik, och till en låg kostnad. Visningar och webbplats riktas till mer specialintresserade som söker fördjupad information. De mindre utställningarna är ett komplement för visningarna men riktas också till dem som inte kan besöka grävplatsen. Här kan fynd visas upp på ett säkert sätt.

Målgrupper

Förmedlingsarbetet riktas till den intresserade allmänheten och till skolorna. Utställningarna riktas såväl till den lokala befolkningen som till turister genom att de placeras på strategiska platser där många människor passerar. Nyhetsbrev och webbsidan finns tillgängliga för allmänheten, turister, skolor, berörda kommuner, institutioner och myndigheter. Kontakten med media gör att undersökningarna aktualiseras i press och genom reportage i radio och TV.

Rollfördelning

Rollfördelningen mellan institutionerna är i huvuddrag som följer.

- Östergötlands länsmuseum svarar för kontakter, samordning och bokning i samband med guideverksamhet, skolverksamheten, produktion av utställning samt marknadsföring och samordning av mediainsatser (inbjudningar och distribution). Östergötlands länsmuseum producerar utställningarna.
- Riksantikvarieämbetet, UV Öst svarar för innehållet i förmedlingen samt webbproduktion. UV Öst tar dessutom ansvar för visning/guidning av kulturmiljövårdens representanter.

Genomförande

- **Webbplats** färdigställs till grävstarten. Den innehåller information om projektet med arkeologisk bakgrund, förmedlar fältarbetets utveckling och resultat ("dagbok") samt flaggar för visningar, utställningar etc.
- **Visningar** för allmänheten sker under hela grävsäsongen i Motala och Skänninge.
- **Föredrag** anordnas vid tre tillfällen i anslutning till undersökningarna vid Fågelstad.
- **Skolverksamhet** pågår under september och oktober i Motala, Skänninge och Fågelstad.

- **Nyhetsbrev** skickas via e-post till intressenter. Dessa innehåller regelbunden information om nya artiklar, uppdatering av hemsidan och program för kommande aktiviteter. Den distribueras via webbplatsen (pdf; tryck- och webbversion) samt i pappersform och placeras ut på olika informationsplatser. Ett informationsblad distribueras på samma sätt och innehåller mer statisk information om projektet, kontaktpersoner, visningar, informationskällor etc.
- **Utställningar** med aktuell information anordnas lokalt i Motala och Skänninge.
- **Arkeologidagen** genomförs den 17 augusti med ”öppet hus” på undersökningen i Motala. Undersökningarna i Skänninge och Fågelstad går av säkerhetsskäl inte att besöka.
- **Mediavisningar** genomförs regelbundet under hela grävsäsongen.

Webbplats

Webbplatsen utgör inkörsport för information om undersökningarna. Här beskrivs både bakgrunden till utgrävningarna samt aktuella resultat (dagbok). Likaså finns information om visningar, kontaktpersoner etc. På webbplatsen finns även nyhetsbrev (se nedan) att ladda hem. Webbplatsen placeras under RAÄ:s hemsida med länkar till bland annat museets hemsida. Webbarbetet sköts av UV Öst:s personal. ÖLM samordnar så att all information kommer till webbredaktören.

Nyhetsbrev

Nyhetsbrev innehåller den senaste informationen om respektive undersökning och här meddelas var ny information kan inhämtas (t ex artiklar). Nyhetsbrev skickas ut varje vecka under hela fältsäsongen enligt ett rullande schema för de olika undersökningsplatserna. Nyhetsbrev distribueras via e-post till turistbyråer, berörda kommuner, Banverket, Kulturarvsdatabasen (Arkeologi i Östergötland), Östgötaporten, skolor och större företag i undersökningarnas närområde. Artiklarna författas av RAÄ:s arkeologer och formges och språkgranskas av ÖLM. Inför säsongen görs ett informationsblad som ger en introduktion till projektet och undersökningarna med information om bland annat kontaktpersoner och visningstider etc. Det distribueras på samma sätt som nyhetsbrev.

Utställningar

Utställningar ska finnas lokalt i respektive kommun på välbesökta platser. Dessa innehåller information om projektet och de pågående undersökningarna. Utställningen uppdateras allt eftersom säsongen fortskrider och nya kunskaper framkommer genom att föremål och texter byts ut och aktualiseras. I utställningen ska det även finnas information om aktuella visningar och andra aktiviteter. Nyhetsbrev finns tillgängliga i pappersform. ÖLM producerar och monterar utställningarna.

Visningar

Undersökningarna kommer att visas av Motalas och Skänninges stadsguider, vilka utbildas av personal från UV Öst och Östergötlands länsmuseum.

Visningar för allmänheten kommer att ske en gång i veckan, på kvällstid, under hela grävsäsongen. Visningsdagarna kommer att vara olika för Motala respektive Skänninge eftersom det ska vara möjligt att följa båda undersökningarna.

Föredrag

Grävningarna vid Fågelstad sker så nära den befintliga banvallen att det inte är möjligt att ta ut besökare i fält. Istället kommer ansvariga arkeologer att berätta om undersökningarna vid tre tillfällen under säsongen. Föredragen kommer att hållas på olika lokala hembygdsföreningar. De kommer att annonseras via förmedlingsprojektets alla informationskanaler.

Skolverksamhet

Skolorna kommer att få olika upplägg beroende på om det är möjligt eller ej med besök i fält. I Motala utförs skolvisningarna enligt samma koncept som tidigare säsonger med guiderna från Upplevelse Motala. Visningarna utförs en dag i veckan med högst 10 skolklasser per visningsdag. I Skänninge och vid Fågelstad är det av säkerhetsskäl inte möjligt att ta emot skolbarnen ute på undersökningarna. Här sker en uppsökande skolverksamhet, s k skolbesök. Skolvisningar/besök kommer att ske under september och oktober, när skolorna kommit igång efter sommarlovet.

I Fågelstad och Skänninge sker en specialdesignad pedagogisk verksamhet för de olika skolklasserna. Arkeologen (ÖLM) och pedagogen (ÖLM) ansvarar för olika delar av visningen. Arkeologen berättar om det arkeologiska arbetet medan pedagogen arbetar mer praktiskt med barnen.

För skolbesöken krävs s k skollådor som utgörs av lådor med ett specialanpassat innehåll för respektive grävning. Skänninge har en låda innehållande föremål från medeltid och Fågelstad från stenålder till medeltid. Lådorna kommer att innehålla kopior av föremål som är för sköra för att visas i original samt vissa originalföremål från museets samlingar. Till lådorna kommer även förbrukningsmaterial i form av säd, nötter, ull etc.

Broschyr

Broschyren ska omfatta hela linjeprojektet och vara giltig under både år 2003 och 2004. Den kommer att omfatta allmän information om projektet och de arkeologiska undersökningarna. Här finns även information om visningar, föredrag, utställningar, skolvisningar, nyhetsbrev hem-sidor samt kontaktpersoner.

Arkeologidagen

Den 17 augusti är det "öppet hus" på undersökningarna i Motala. ÖLM svarar, i samverkan med RAÄ, för att information om tider och vägbeskrivningar kommer att finnas i annonser i dagstidningar samt genom förmedlingsprojektets alla informationskanaler.

Mediasamarbete

Länsmuseet samordnar kontakter med olika media. I samband med uppstart av undersökningarna distribuerar ÖLM information om undersökningssäsongen och de olika aktiviteterna och informationskanalerna. Under fältsäsongen skickas regelbundet information till pressen i form av nyhetsbrev.